

SÜMEGI JÓZSEF

A bátai bencés apátság alapítása és korai története

FÖLDRAJZI KÖRNYEZET

Báta zsákutcás település, az 56-os számú főútról bekötőúton közelíthető meg. Nem így volt ez régen. Ősidőktől ugyanis vízi és szárazföldi utak találkozásában feküdt, s így volt ez a középkorban is. A bátai bencés apátságot Szent László király a Dunántúli-dombság Duna-medencére néző lankáinak egy kiemelkedő pontjára építtette. Egy olyan, már korábban a kelták által létesített teraszra,¹ amelyet egyetlen ponton lehetett csak megközelíteni. A terasz fölé délről meredek part emelkedik, melynek magassága eléri a 6–12 métert. Keletről, délről és nyugatról a meredek partok miatt megközelíthetetlen volt. Ezeken a részekén a meredek part magassága 20–25 méter, míg a nyugati oldalon 12–18 méter.² A Klastrom-hegy délnyugati pontján, egy keskeny, 6–7 méter széles teraszos szerpentinén lehetett csak megközelíteni, ahol ma is a felvezető út halad a Szent Vér templomhoz. Ide csatlakoztak be a különböző irányból érkező zarándokutak.

A középkorban, az ármentesítések előtt a Duna sem ott folyt, ahol ma, s az egyesült Sió és Sárvíz a monostor alatt kanyarodott egy utolsó, hogy rövid pár száz méter után a Dunába szakadjon.³ A monostor tehát ebben az időben, a Sárvíz torkolatában, s mint ilyen, a Sárköz természetes fókuszában feküdt. Az erdélyi só szállítására is használt, Szeged irányából érkező Káliz út szintén a közelben érte el a Dunát, s innen szállították tovább a sót vízen és szárazföldön a Dunántúl belsejébe.⁴ Báta tehát jelentős átkelőhely, kiépített kikötő volt.⁵ Emellett a Buda–Eszék közti, szárazföldi

¹ Dr. Lakatos Pál régész, klasszika-filológus tanárral már 1985-ben találtunk a Klastrom-hegyen és a közvetlen környéken kelta cse-repeket, 1988-ban pedig egy ép kelta kemencét figyeltünk meg a partfalban, amelyet később Ódor János Gábor tárt fel.

² Ezek a mai magassági méretek, a középkorban jobban kiemelkedhetett a tájból. Rómer Flóris a 19. század második felében a Klastrom-hegy nyugati oldalán még mély árkot látott, amelynek védelmi funkciója is lehetett. K. NÉMETH 2011, 36; PATAKI 1955, 79.

³ PATAKI 1955, 44–49. Nyomvonala ma is jól megfigyelhető és nyomon követhető.

⁴ KŐHEGYI 1969, 113–118; SÜMEGI 1997, 105–108.

⁵ A bátai kikötő jelentőségét több forrás is megerősíti. 1411 előtt Rozgonyi Simon országbíró „minden utazónak, kereskedőnek, vásározonak és más embernek, akik a bátai egyház határai között, akár a Duna vizén, akár szárazföldön belépve vagy kilépve, lefelé vagy fölfelé mennek, adókövetés és hajózási pénz megfizetése nélkül háborítatlanul utat biztosított”, kivéve azoknak, akik a révnél nyolc összekötött rönkhajóból álló kompon akarnak átkelni. A 16. század elején a bátai kikötő jelentőségét bizonyítja Szatmári György kancellár levele, melyben meghagyja a pesti hajósoknak, hogy szállítmányukkal csak egyfolytában lefelé hajózhatnak a túlsó parton lévő Bátára. A kikötő nagyságát a fennmaradt adatok is érzékeltetik. 1463 májusában Mátyás hosszabb időt töltött Bátán, innen intézte a törökellenes hadjárat ügyeit, a hadsereg ellátását. Nyilván a kért dolgokat hajón szállították a hadsereg után a bátai

hadiút, mely éppen az árteres részek kikerülése végett már a római időkben is a hegytetőn vezetett, a Vakször völgyön át (ma Hunyadi János utca) volt Bátával összekötve. Tehát az utazó, aki Buda irányából érkezett, a szekcsői elkanyarodásnál, ha egyenesen folytatta az útját, rövid egy-két kilométer után a monostorhoz érhetett. Ebbe a jelentős hadi útba még két fontos út futott bele a közelben. Az egyik délre, a Siklós irányából érkező út, a másik talán még jelentősebb, a Pécs–széki út, amely Bátaszék mellett érte el a hadi utat. Az apátság tehát a középkorban vízi és szárazföldi utak találkozásában létesült.⁶

MEGKÖZELÍTHETŐSÉG A KÖZÉPKORBAN

A kikötőn keresztül érkezők Bátatónél, a Sárvíz-torkolat közelében léphettek partra. A településnek e részét a 14. század végétől már Al-Bátának, vagy Alsó-Bátának nevezik a források.⁷ Innen kb. 1,5–2 km utat kellett megtenni a monostorig. A középkorban ez az út a dombvonulat alsó teraszán vezetett, és nyomai néhol még ma is láthatók, sőt kisebb szakasza két helyen meg is maradt. Az ide érkező útba ejthette az alsó-bátai, Szent Margit szűz és vértanú tiszteletére szentelt plébániatemplomot,⁸ majd tovább haladva nyugatnak, érkezett meg a Klastrom-hegy alá. Közvetlenül az apátság lábánál is megfigyelhető a középkori út kisebb szakasza, majd felkanyarodott a Vakször völgyön, szinte megkerülve a monostornak helyet adó domb teraszát. A Klastrom-hegy északnyugati sarokpontja alatt, az utca közepe táján, a mai Hunyadi János utca 5. szám alatti ház kertjében és az előtte lévő utca mindkét oldalán megfigyelhető volt egy középkori objektum, zárandokház vagy vendégfogadó maradványa. A felszínen középkori cserepek, vízvezetéskor, árokásáskor középkori cserepek, szemes cserépkályha töredékei kerültek felszínre. Ha az ideérkező tovább folytatta útját, a szerpentinén, rövid úton feljutott az apátságához.

A monostort szárazföldi úton is meg lehetett közelíteni. A Budát Eszékkel összekötő, volt római hadiúton érkeztek Bátára az uralkodók Budáról, vagy a gyalogosan vagy szekéren utazó zárandokok. A siklói országút az ország délnyugati felével kötötte össze Bátát, de a Pécs–széki út is jelentős zárandokforgalmat bonyolíthatott, hiszen ezen az úton tovább lehetett menni Észak-Itália irányába. Ezt az utat használták a 15. századtól a marhakereskedők, akik Észak-Itália vásáraitra hajtották az élő marhát.⁹ A szárazföldi utakon érkezők tehát a Buda és Eszék közötti hadiúton a Dunaszekcső előtti nagy kanyarhoz érkezve kellett egyenesen folytatni az útjukat a dombtetőn, majd egy kétágú völgyön ereszkedhettek le és így tudták megközelíteni az apátságot. A kétágú völgy találkozásánál, a Vakször völgyben állt egy épület, talán fogadó vagy vendégház, amelynek alapjait az 1980-as évek elején szántották ki, amikor az itt lévő kerteket először forgatták meg mély szántással. Ekkor meszes habarcsba rakott, nagyméretű téglák jöttek a felszínre, amelyek között római téglák is voltak másodlagosan beépítve. Ezek közül való az az „orans” kéztartású, bekarcolt ábrázolásos téglafüggelék töredéke is, mely a megyei múzeumban található.¹⁰

kikötőbe. 1521-ben pedig itt állomásozott a Nándorfehérvár felmentésére küldött naszádflootta Báthori András kapitány vezetésével. 1461-ben budai asszonyok szervezett zárandokújáról értesülünk, amelynek célja Bata, Pécs és Újlak. Ezek közül Bata és Újlak legkönnyebben a Dunán volt megközelíthető. Ugyancsak 1461-ben Péter pécsi polgár özvegye Bátán hajóra rakatta magát és hajón folytatta zárandokújtát Újlakra, Kapisztrán Szent János sírjához. 1468-ban pedig Várdai István kalocsai érsek családi ügyekben ír levelet, melyből megtudjuk, hogy Bátán kívánt találkozni később egyeztetett időpontban rokonaival, ahova hajón érkezett Kalocsáról. SÜMEGI 1993, 40–41, 81, 90.

⁶ GLASER 1929–1930, 270–271. Koszta László egyik tanulmányában éppen arra hívja fel a figyelmet, hogy a 11. század második felében a királyi alapítású apátságok, így Bata is forgalmasabb területek közvetlen közelében létesültek. KOSZTA 2012, 58.

⁷ SÜMEGI 1993, 38–40; Zichy VI. 501–504.

⁸ ÓDOR 2001.

⁹ SZAKÁLY 1973, 59.

¹⁰ SÜMEGI 1993, 10.

BÁTA NEVE ÉS A KÖRNYÉK NÉPESSÉGE

A történeti hagyomány úgy tartja, hogy a bátai apátságot Szent László király a környéken élő félpogány besenyők térítésére alapította.¹¹ Az, hogy ezt a hagyományt igazolni vagy cáfolni tudjuk, szükséges a források és főleg a helynévanyag alapos vizsgálata. Ezt az 1930-as években Pais Dezső végezte el, így csak összefoglaljuk a kutatás eredményeit.

A helyi hagyomány úgy tartotta – miután ismertté vált Pál apát 14. században készült sírköve, amelyről a helyiek csak a Batta szót tudták elolvasni –, hogy a település neve Báta királytól vagy főúrtól származik, aki itt uralkodott. Ezt az információt használta fel Czinár Mór is, amikor a bencés apátságok bemutatása kapcsán megjegyzi, hogy Báta eredetével kapcsolatban a helyiek valami Báta királyt emlegetnek.¹² 1852-ben, amikor Fényes Elek kérdőívére válaszoltak a bátaiak, ugyancsak ezt a hagyományt írják le. *„Ezen Városnak meg telepedés idejéről régisége miatt senki legkevesebbet nem tud, annyit még is szájrul-szájra való által adás után mondhatnak, hogy első földes ura, valami Bátt nevezetű volt, kinek sír követ ezen felirattal még most is olvashatni... Ezen uraság mag nélkül halván el, uradalmát szerzeteseknek testálta.”*¹³ Ugyancsak a 19. századi kutatás vetette fel annak lehetőségét, hogy a település neve nem származhat-e Batho pannon vezértől.¹⁴

Anonymus művének 47. fejezetében Pannónia meghódítását Őd fia Etének, valamint a Baracska nemzetség őseinek, Bojtának vagy Vajtának tulajdonítja.¹⁵ Tornyai Ányos vetette fel, hogy a Báta szó jelentése nem hozható-e kapcsolatba a környéken letelepült Bojta vezérrel.¹⁶ Ugyancsak ő figyelt fel arra, hogy a Tolna megyei Sárköz nyugati szélén, Szekszárdtól Bátáig egy 30 km hosszú mély, mocsaras földsáv terül el, melynek egyes részeit így nevezi a nép: Sárbáta, Papbáta, Báta vize, Bátamező, Bátafok, Bátaszék, s a földsávnak a Dunára hajló végét, a mai Báta községet, régi oklevelek így írják: *Batatoe, Batatwe* (Bátató, Bátatöve). *„Úgy látszik, e földrajzilag egységes területnek valamikor Báta volt a neve.”* Felvetette, hogy vajon nem sláv jövevényszóval van-e dolgunk. Budenz József a finnugor szavak között kereste az eredetét.¹⁷

Vámbéry Ármin vetette fel először a szó török eredetének kérdését, s kereste az analógiákat, majd Pais Dezső adott megnyugtató választ a nyelvtörténeti problémára: *„A Báta névvel kapcsolatos nyelvi kifejezések (tő, fok, víz stb.) és tárgyi mozzanatok azt mutatják, hogy tulajdonképpen víznévvel van dolgunk. A névnek a következő megfejtését nyújthatjuk. Összeállíthatunk egy török szócsaládot: batmaq, tauchen, untergehn (...) | bat, Hefe' | baturmaq 1. 'untertauchen'; 2.'verbergen' | batyy, tief' (...) | bataq, fange, marais' (...). Ebbe a magyar Báta szó hangtörténeti előzményeül felvehető a török Bata, mint –a képzős török igenév illeszkedik bele, amelynek 1. 'alászálló', 2. 'elmerülő' értelme mellett egész természetesen fejlődhetett – ahogyan a bataq származéknál látjuk – 'mocsár, sár' jelentése. Tehát a Báta a maga 'mocsár, sár' jelentésével nem más, mint török megfelelője a magyar Sár, Sárvíz elnevezéseknek, azaz a fejér-tolnamegyei Sár vagy Sárvíz alsó folyását vagy déli kiágazását a körülötte megszállt török népelem a magyar névvel rokon értelmű Bata néven hívta.”*¹⁸ Ezt a feltételezést támasztja alá az az oklevél is, amely a szekszárdi apátság Baranya megyei Bátán található Besenyő nevű birtokát említi.¹⁹ Tehát a Báta kifejezést egy nagyobb tájegység megnevezésére használták.

Pais Dezső azt is megállapította, hogy a fentebbi török szócsaláddal sok magyarországi személy- és földrajzi név függ össze. A 'bata' igenévi forma személynévként is szerepel. Bíborbanszületett

¹¹ HAAS 1852, 381.

¹² FUXHOFFER – CZINÁR 1869, I. 229.

¹³ Fényes Elek kérdőívére adott válasz kéziratot példánya a bátai plébánia levéltárában, Vegyes Iratok 139.

¹⁴ FUXHOFFER – CZINÁR 1869, I. 229.

¹⁵ ANONYMUS 1975, 121.

¹⁶ TORDAI 1931, 214.

¹⁷ MESz I. 314.

¹⁸ Kiss Lajos szerint a Sárvíz alsó folyásának Báta neve vonódott át metonimikusan a közeli településre, a víznév származásával összefüggésben pedig a szerbhorvát báta 'pocsolya, tócsa' főnevet véli megemlíthetőnek. KISS 1988, I. 175.

¹⁹ AO XXX. 520.

Konstantinosznál az egyik besenyő vezér neve, de több Bata, Batha nevű embert találunk a középkori forrásokban. A Bata névnek felel meg a szó eleji B>v változással a Vatha név, amelyet a Péter király elleni pogánylázadás egyik vezetője viselt. Ide tartoznak a Nógrád és Gömör megyei Bátka helynevek, mint -qa képzős származékok, hasonlóképpen a Győr megyei *Baatk* (1443). A török -ar képzővel alakult batar jelenik meg, mint víznév (*fluuius cadit in Batar*), és e víznévből keletkezett a Batár és Batarcs helynév Ugocsában. A 'mocsár, sár' jelentésű 'bat' névszó lehet meg a *Batthawamezeje* tó nevében is.²⁰

A közelmúlt helynévtani kutatásai ugyanezt az álláspontot erősítik. A szegedi helynévkutató csoport a nagyszentmiklósi kincs Bota neve kapcsán gyűjtötte össze az analógiákat, s a névnek olyan besenyő és magyar személynévi megfeleléseire hívták fel a figyelmet, mint a 889-ben említett besenyő vezér neve, Bota, vagy az 1046. évi lázadó békési vezér, Vata. Ehhez a névcsoporthoz tartozhat a Theophanes Confessor által említett egyik Kuvrat fiú, Batbajan neve is.²¹ Kovács Éva azt is kiemelte, hogy az Árpád-korban igen gyakori a Bata személynév. Ezért ő a személynévi eredet mellett teszi le a voksot, s a víznévi eredetet másodlagosnak tartja.²²

Amint láttuk, a környék névanyaga török népelem jelenlétére utal. Sőt a történeti kutatás a Sárvíz mentén jelentős besenyő telepeket feltételez.²³ Györffy György egyenesen úgy fogalmaz, hogy a korai besenyőség tekintélyes kiterjedésű településterülete húzódik itt a Duna menti mocsarakban, amelynek központja körülbelül a mai Sárköz.²⁴ Azt, hogy mikor telepítették ide a besenyőket, pontosan nem állapítható meg. A helynévi anyag vizsgálata kapcsán Györffy György és Glaser Lajos is úgy vélte, hogy az országba költöző besenyők először a Sárvíz keleti partján kaptak csak letelepedési helyet.²⁵ Tudjuk, hogy már Taksony nagyfejedelem idején jelentős besenyő beköltözéssel számolhatunk. Taksony egyik felesége a besenyő szövetség biztosítása érdekében besenyő hercegnő volt, ebben az időben költözött Magyarországra az Anonymus által említett Thonuzoba besenyő vezér, akitől a Tomaj nemzetség ered.²⁶ Az augsburgi csatavesztés után a nyugati gyepű védelmére besenyőket telepítettek le a Fertő tavon túli területeken, akik később a határ keletebbre húzódása és megszilárdulása nyomán, feltehetően beljebb települtek az ország belsejébe. Folyamatos lehetett a besenyő vándorlás, hiszen Szent István kisebb legendája megemlíti annak a 60 előkelő besenyő férfinak a betelepülését, akiket a határispán embereivel megtámadott és kifosztott. A király megbüntette a vétkeket, s ezzel a büntetéssel példát akart statuálni a hasonló esetek megakadályozására.²⁷ Azt is tudjuk, hogy a 11–12. században a besenyő könnyűlovasság, a királyi haderő részét képezte.²⁸ Katonáskodásuknak köszönhetően a szabad besenyők kiváltságot szereztek. Ennek legfontosabb forrása a II. András király által 1224-ben kiadott árpási privilégiumlevél.²⁹ Eszerint a privilegizált besenyők elöljárója a nádor volt. Ő töltötte be a legfelsőbb bírósági fórum szerepét, ő volt a közigazgatás feje, s ő nevezte ki a besenyők ispánját. Az ispánok voltak a nagyobb tömbben élő besenyők elöljárói, háború esetén ők vezették harcba a besenyő katonai egységeket. A rábaközi besenyő ispánság³⁰ mellett a Sárvidéken is létrejött ez az intézmény, amelynek ispánját a 14. század

²⁰ PAIS 1931.

²¹ KRISTÓ – MAKK – SZEGFŰ 1973, 76–77.

²² KOVÁCS 2015, 141.

²³ SZOKOLAY 1929, 10. A mai Bata település legkeletibb részét a kora középkorban szintén Besenyő néven illették, és itt volt a szekszárdi apátság halászhelye. DL 87199.; KÖFALVI 2006, 520. 932. sz.

²⁴ GYÖRFFY 1940, 491–492. Pálóczi Horváth András szerint a legnagyobb besenyő településcsoport a Sárvíz mentén volt. PÁLÓCZI HORVÁTH 1989, 31.

²⁵ Lásd erre vonatkozóan Csorba Csaba tanulmányát. CSORBA 1972, 57–59.

²⁶ ANONYMUS 1975, 57. fejezet.

²⁷ Árpád-kori legendák 1983, 20–21.

²⁸ A királyi haderő elő- és utóhadában harcoltak. A Képes Krónika 90. fejezetében olvassuk III. Henrik 1051. évi támadása kapcsán, hogy „a magyarok és besenyők éjszakáról éjszakára kegyetlenül zaklatták, mérgezett nyilakkal öldösték” a németeket. A Képes Krónika II. István és II. Géza hadseregében is beszél a besenyő segédcapatokról, tehát a 12. századra a királyi haderő állandó részévé válhattak. Képes Krónika 1986, 153. 165. fejezet.

²⁹ FEJÉR III/1. 362–364.

³⁰ Tatár Sarolta tanulmányában a rábaközi besenyő ispánság történetét és szervezetét mutatja be. TATÁR 2013.

közepén Zsadányi Besenyő János fia Gergelynek hívták, atyja Nagy Lajos király al-lovászmestere volt. 1347-ben a király Gergelyt, az összes besenyők ispánját és rokonait kivette az ország, de különösen Liptó vármegye rendes bírának joghatósága alól. Ő volt az utolsó besenyő ispán, mert Lajos király 1352-ben megszüntette a sárvidéki besenyő ispánság Fejér megyei részét, a nemes besenyőket pedig felvette az országos nemesek sorába.³¹ Ezt követően Besenyő Gergellyel, a besenyők ispánjával többször is találkozunk a környékünkhöz kapcsolódó oklevelek között. Eszerint Besenyő Gergelynek részbirtoka lehetett a bátai apátság egyik legősibb birtokán, Szeremlén, ahol szolgálai éltek. 1354-ben például Bodrog vármegye alispánja és szolgabírái tiltották Besenyő Gergelyt és szeremlei jobbágysait Töttös Miklós és László bátmonostori birtokának használatától.³² A következő év márciusában pedig a pécsváradi konvent előtt folytatódott a két birtokrész közötti határvita, amelyben a király eltiltotta a konventet a két birtok közötti új határjelek alapításától.³³

Külön figyelmet érdemel az a közelmúltban publikált oklevél, amely a szekszárdi apátság Bátán lévő Besenyő birtokát említi.³⁴ Az oklevél le is írja Besenyő határait. Ebből egyértelmű, hogy a kora középkori település Bátatóval volt határos délnyugati oldalán. Tehát az apátság közvetlen közelében is létezett besenyő település.

Megállapíthatjuk, hogy a szóbeli hagyománynak az a része, hogy a bátai apátság fennhatósága alatti területen besenyők éltek az alapítás idején, a források ismeretében bizonyítható. Az azonban, hogy a monostor besenyő térítő apátsággént funkcionált volna, adatokkal nem támasztható alá. A betelepülő besenyők egyébként mohamedán vallásúak voltak, akik a letelepedést követően vették fel a kereszténységet.³⁵

ALSÓ- ÉS FELSŐ-BÁTA

Báta község két részét ma is úgy hívják az emberek: Alszeg, Felszeg, tájnyelven: Ąszög, Főszög. A két falurészt a 14–15. században Alsó- és Felső-Bátának nevezték, korábban pedig két különálló terület lehetett. 1408-ban vita alakult ki a bátai apát és a település plébánosa között a plébános kinevezés ügyében.³⁶ Az esztergomi szentszék előtt folyt ügyben Pál bátai apátot a „*Szent Benedek rendű felső-bátai Szent Mihály-monostor*” apátjának nevezik, míg Dénest az „*alsó-bátai Szent Margit Szűz és vértanú temploma*” plébánosának.³⁷ Báta szalagtelepülés volta miatt viszonylag nagy távolság volt a két településrész között, hiszen a két középkori templomhely távolsága is legalább két kilométer. Az is érdekes, hogy a középkori forrásokban a bátai apátságot egyértelműen Tolna vármegyéhez sorolják, míg a másik településrészt Baranyához.³⁸ Közel egykorú forrásból azt is tudjuk, hogy az Alsó-Bátának nevezett településrész azonos Bátató halászfaluval, amelyet még Szent István király adományozott a pécsváradi apátságnak. Az oklevél szerint a két elnevezés, Bátató és Báta párhuzamosan élt a 15. század elején egymás mellett, s csak az ezt követő évtizedekben vált általánossá a Báta településnév használata.³⁹

Alsó-Báta, majd később Báta mezőváros tehát egyrészt az egykori Bátató halászfaluból alakult ki. Ezt a falut Szent István király adományozta a pécsváradi apátságnak, a többször átírt és hamis,

³¹ HATHÁZI 1996, 35–41; PÁLÓCZI HORVÁTH 1988, 129–130.

³² Zichy II. 420. sz.

³³ Zichy II. 449. sz. Az oklevélen kívül szerepel „*Gergely mester, a besenyők comese*”.

³⁴ Az oklevél 1346-ban készült és a Besenyő birtok részletes határleírását tartalmazza. A Magyar Nemzeti Levéltár gyűjteményében lévő oklevél az Anjou Okmánytár XXX. kötetében jelent meg 2014-ben. AO XXX. 520.

³⁵ TÓTH 1994, 101.

³⁶ ZsO II/2. 145.

³⁷ SÜMEGI 1993, 38–39.

³⁸ KŐFALVI 2006, 131, 135.

³⁹ SÜMEGI 1993, 40–42.

Szent Istvánnak tulajdonított privilégiumlevelben határaival együtt szerepel.⁴⁰ Írásformája alapján *Batatie, Bathathewe*, Bátató vagy Bátatóve⁴¹ egyértelműen a Bába, az az Sárvíz folyó tövét, torkolatát jelzi, így helye nagyon pontosan meghatározható, valóban a mai Bába község alsó központja helyén feküdt. Itt volt a bátai révátkelőhely a Dunán Szeremle irányába.⁴² Maga a középkori település a Sárvíz és a Duna fölé emelkedő löszterazon alakult ki, ide épült a révtől, alig 100–200 méterre a plébániatemplom, s itt volt a település temetője is. A pécsváradi kiváltságlevelé leírja határait is. Eszerint keletről a Duna, nyugatról a hadiút, északról a Pösze folyó, délről pedig Aszófő határolta. Biztosan Szent Istváni adománynak kell tekintenünk, mert ha Szent László nem tekintette volna annak, 1093-ban biztosan a bátai apátságnak adományozza. A pécsváradi központi birtoktesttől távolabb esett, de Szent István ezzel az apátságnak dunai és pöszei halászhelyet akart biztosítani, de azt a szempontot sem szabad elvetnünk, hogy a középkorban a királyi hadsereg a szávai réveket az ősi hadiúton közelítette meg, s ehhez a hadsereghez a keleti országrész bandériumai itt, a Bátató és Szeremle között létező réven keresztül tudtak csatlakozni.⁴³ A bátai apátság alapításával egy elég furcsa helyzet állt elő, hiszen a közeli település helyett az apátság a Duna túloldalán lévő Szeremlét kapta birtokul, dunai halászhelyet pedig a Dráva-delta környékén kapott.⁴⁴ Pécsvárad számára sem volt előnyös a távoli birtok kormányzása, talán ezért is hajlott arra az apátság, hogy a 14. században bérbe adja a szomszédos birtokosoknak. Már 1345 előtt bérbe adta a birtokhoz tartozó szőlők jövedelmét Szekcsői Henrik bán fia Péternek.⁴⁵ 1345 nyarán pedig a Bátató birtokhoz tartozó dunai és pöszei halászat jogát 30 évre Töttös mester, pilisi ispánnak. Úgy tűnik, a rendezetlen viszonyok miatt vita alakult ki a következő években a bátatói jövedelmek ügyében.⁴⁶ Szekcsői Henrik bán fia Péter ugyanis a korábbi szerződés ellenére folyamatosan szedte a hegyvámot, sőt a Töttösnek átadott halászhelyeket, mocsarakat, mezőket, kaszálókat szekcsői jobbágyaival folyamatosan használtatta. A birtok háborítása ezt követően is folyamatos lehetett, mert 1349-ben arról hallunk, hogy a bátmonostori vásárra igyekvő jobbágyoktól Péter officíálisa erőszakkal vámot szedett.⁴⁷

Úgy gondoljuk, hogy a század második felében Bátató birtokot a bátai apátság szerezte meg valamilyen úton-módon. Erre utal a pécsváradi konvent 1361. június 8-án kelt jelentése. Ebben jelzik Lajos királynak, hogy a bátai monostor részére kiadott általános rendeleténél fogva Szekcsői Herczeg Péter özvegyét a monostor valamennyi, az ő birtokával szomszédos birtoka haszonvételelől eltiltotta.⁴⁸ A Szekcsővel közvetlenül határos birtok csakis Bátató lehetett. Ez is oka lehetett annak, hogy a következő évben a bátai apátság szeremlei vásárát Szekcsői Herczeg Péter fia Péter elpusztította.⁴⁹ Úgy tűnik, ekkor a király már egyértelműen a bátai apátságot támogatta, hiszen 1364-ben birtokokat ítél vissza a nádor az apátságnak,⁵⁰ 1367. szeptember 15-én pedig a király átírta az apát kérésére Szent László király 1093. évi privilégiumlevelét.⁵¹

Alsó-Bába település Bátató mellett magába foglalta a tőle délkeleti irányban található Besenyő települést is. Ez Bátató kora Árpád-kori határleírásában még Aszófő néven szerepel. Közben besenyő népeiséget telepíthettek ide, így neve is megváltozott az Árpád-kor végére. Valószínűleg IV. Kun László király adományozhatta a szekszárdi bencés apátságnak, vagy a király csak megerősítet-

⁴⁰ MonVat. I/4. 575.

⁴¹ GYÖRFFY 1987, 281.

⁴² Itt érte el a Dunát a Szeged irányából érkező Káliz út, amelyen az erdélyi sóot szállították. Lásd erre vonatkozóan: KŐHEGYI 1969, 113–118, TÓTH 1977, 9–10, 12–13; SZAKÁLY 1973, 59.

⁴³ ENGEL 1987, 87.

⁴⁴ Kopács birtokkal kapcsolatban említik 1212-ben a bátai apát birtokát (GYÖRFFY 1987, 329), valamint Aranyán-Apáti birtokot (GYÖRFFY 1987, 706–707).

⁴⁵ KŐFALVI 2006, 180.sz.; Zichy II. 111. sz.

⁴⁶ Zichy II. 111. sz.

⁴⁷ KŐFALVI 2006, 205. sz.; Zichy II. 226. sz.

⁴⁸ KŐFALVI 2006, 279. sz.; DL 87370.

⁴⁹ KŐFALVI 2006, 282. sz.

⁵⁰ KAPOCS – KŐHEGYI 1980, 42–43.

⁵¹ Zichy V. 313.sz.

te a korábbi birtokadományt, amelyet már Besenyő néven határolt meg. Ezt az oklevelet írja át és erősíti meg I. Károly király. Az oklevélből megtudjuk, hogy Besenyő birtok a Baranya megyei Bátán található, határszomszédosa Bátató. A határleírás alapján helye nagyon pontosan beazonosítható, azonos a mai Bába azon részével, amely a Szent Mihály templomtól délre fekszik. Érdekes a határleírást követni, mert az a mai Öreghegy területét foglalja magában. A határ Bátatón kezdődik, ahol a Sárvíz a Dunába ömlik. Tovább halad azon az úton, amely a Duna és a hegy között halad, egészen egy nagy gödörig vagy árokig. Ezután egy völgyön keresztül ment a határ egy úton, valószínű egészen a dombok tetejére. Itt körtefák, almafa, csipkebokor szegélyezte az utat. Így jutott el a Szurdokig, a népi elnevezése ma is ez ennek a völgynek. Szurdoknál volt a pécsváradi monostor Bátató birtokának határa, majd leereszkedett a Bába folyóhoz, itt kisebb szántások lehettek. A folyó ezen részén lehetett a Szaggatónak nevezett hely, majd a Duna, illetve annak szigete. Így ért vissza a határ Bátató település határához.⁵² A szekszárdi apátság ezt a birtokot 1346-ban I. Lajos király előtt negyven évre zálogba adta Töttös királyi ajtónálló mesternek évi két budai márka összegért.⁵³ A tulajdonjog az apátság kezében maradt, ugyanis a szekszárdi apátság birtokainak felsorolásakor, 1351-ben említik Besenyőt is.⁵⁴ A bérlet ideje 1386-ban járt le. Úgy gondoljuk, hogy az időközben híres kegyhellyé váló bátai apátság ebben az időben megszerezte Besenyőt, ugyanis a szekszárdi apátság birtokainak középkor végi összeírásában már nem szerepel.⁵⁵ Bátatóhoz való közelségéből pedig adódik, hogy a két település eggyé olvadt.

Láttuk, hogy a 15. század első évtizedében ez a település már a bátai apátság birtokközpontja, amelyet oklevelek Bátató, Alsó-Bába, Bába néven említenek. 1403-ban már az apát Bátán lakó officialisait és jobbágyait említi egy oklevél, ami szintén azt erősíti meg, hogy a két település évtizedekkel korábban került a bátai apát birtokába.⁵⁶

A település már az Árpád-korban rendelkezett plébániatemplommal.⁵⁷ A helyszínen ásatást végző Ódor János Gábor felvetette a kora Árpád-kori temető kapcsán, hogy itt fatemplom állt, amelynek helyére a 12. században, vagy a 13. század első felében felépült egy 12 méter hosszú, 8,3 méter széles, négyzet alakú hajóval ellátott, nyújtott félköríves záródású templom Szent Margit szűz és vértanú tiszteletére.⁵⁸ Bátató a 14. század második felében a bátai bencés apátság kezébe került, s Szeremlétől fokozatosan átvette a birtokközpont szerepét. Így a plébánia is exempt lett az apátsággal együtt, s a 15. század elején már biztosan az esztergomi érsek joghatósága alá tartozott.⁵⁹ Ugyancsak a 15. század első felében a templomot megnagyobbították és gótikus stílusban átépítették. A gótikus átépítéshez a monostortemplom szolgálhatott mintául.⁶⁰ A templom 130 m²-es alapterülete a késő középkori Tolna megyében a hatodik legnagyobb alapterületnek számított.⁶¹ Az 1453-tól mezővárosként említett apátsági birtokközpontnak hetivására és két országos vására is volt.⁶² Kikötője alkalmas volt a királyi naszádflootta befogadására. Révátkelőhelye az egyik legjelentősebb volt az országban.⁶³

A középkori Bába mezőváros kiterjedése is jól meghatározható. A település, úgy, ahogyan ma is, ráépült a Duna melletti domblábra, s felnyúlott a dombsort tagoló szurdokokba. Északi kiterjedése

⁵² AO XXX. 520–521.

⁵³ AO XXX. 520–521.

⁵⁴ A Pécsi Káptalan levéltárában található oklevél 28 helységet sorol fel, köztük Besenyő birtokot. HAAS 1852, 371–372.

⁵⁵ Az esztergomi székeskáptalan regesztruma 1514-ben felsorolja Szekszárd birtokait: „*Zaxardiensis Abbatio Zaxard, Csatar, Szentmiklós, Szerdahely, Ikcse, Kövesd, Acsád, Bált, Hidas, Malonitha. Recentiori vero sripturae haec habentur Ette, Janya, Nyámád, Ócsény, Asszonyfa, Ebes, Almás, Ság.*” Tehát itt már nem szerepel Besenyő birtok. VASS é. n. 55, 364. A birtokcsere sem zárható ki, hiszen a szekszárdi apátság 1398-ban Ócsényt a pécsváradi apátsággal, Decset és Etét pedig a váci káptalannal cserélte el. VASS é. n. 55.

⁵⁶ Az oklevél két officialist és 17 jobbágyot említ. KAPOCS – KÖHEGYI 1980, 66–67; Zichy V. 291. sz., ZsO II/1. 286. 2421. sz.

⁵⁷ Legutóbb K. Németh András foglalta össze a bátai plébániatemplom történetét. K. NÉMETH – RÁCZ 2012.

⁵⁸ K. NÉMETH – RÁCZ 2012, 151; ÓDOR 1999, 165.

⁵⁹ SÜMEGI 1993, 38–39; Zichy VI. 501–504.

⁶⁰ K. NÉMETH – RÁCZ 2012, 151–153.

⁶¹ K. NÉMETH – RÁCZ 2012, 159.

⁶² K. NÉMETH 2008, 282–283, 290. Két országos vására a monostortemplom búcsújához kötődött: Úrnapja, Szent Mihály ünnepe.

⁶³ SÜMEGI 1993, 81.

a mai Arany János utca vonaláig húzódhatott. Az Arany János utca eleji dombláb vonalában melléklet nélküli sírok kerültek elő közműfektetés kapcsán, ez középkori temető jelenlétére utal.⁶⁴ Innen szintén domblábi teraszvonulaton lehetett megközelíteni a monostortemplomot, amelynek részletei máig fennmaradtak.⁶⁵ A középkori oklevelekben is említett Pösze folyó az első katonai felmérési térkép szerint a Sárvíz torkolattól nem messze, körülbelül a középkori plébániatemplom irányában szakadhatott a Sárvízbe.⁶⁶

Felső-Báta a 15. században a Klastrom-hegyet jelentette, ahol a bencés apátság és a kegytemplom is állt, középkori település nyomai a közelben nem mutathatók ki. A Klastrom-hegy terasza több szempontból is előnyös helyen feküdt. Innen szabad szemmel is messzire ellátni, részben Báticasék és Szekszárd irányában, részben a Duna felé. A Sárvíz a Klastrom-hegy előtt érte el a domborsort, egészen alá kanyarodott, majd innen folytatta útját a dombsor lábánál, hogy rövid néhány száz méter után Bátatónél a Dunába szakadjon. A Klastrom-hegy lábánál pedig források fakadtak. Nem véletlen, hogy már a kelták mesterséges teraszt alakítottak itt ki,⁶⁷ északi, keleti és nyugati oldalát meredeken levágták és sánccal vették körül.⁶⁸ Györffy György úgy véli, hogy ezen a teraszon, mint az észak–déli irányú hadiúthoz egészen közel lévő erődített helyen Szent István király udvarházat létesített, amelyet Szent László adományozott a bencéseknek monostor céljára.⁶⁹

Szólnunk kell a Klastrom-hegyre felvezető szerpentinútról, illetve völgyről, amelynek népi elnevezése Vakször, Vakszer, s az elnevezés biztosan a középkorra vezethető vissza. A szer szó a régi magyar nyelvben utcát, házsort, településrészt jelent, a vak előtag pedig arra utal, hogy ezen az utcán nem lehet továbbjutni, nincs kijárata.⁷⁰ A völgyben található szórvány leletek egyértelművé teszik, hogy itt nem egy külön településsel van dolgunk, hanem a késő középkori kegyhely kiszolgáló épületei állhattak itt, vendégfogadók, kocsmák, istállók, gazdasági épületek. Az Árpád-korra utaló tárgyi emlékekkel nem találkoztunk. Az elnevezés sem helytálló, hiszen ezen az utcán északi irányban lefelé haladva a Sárvízhez lehetett jutni, délnek a hegy szurdokán keresztül pedig a szekcsői kanyarnál csatlakozhattunk a hadiúthoz. Az elnevezés talán a zárt épületcsoportra utal, amely az apátsághoz szervesen kapcsolódott.

A Klastrom-hegytől nyugati irányban csatlakozott az út a domblábi teraszon, majd egy ma már nem létező lankás szurdokúton érte el az Eszék–budai hadiutat, illetve folytatódott a nyugati irányba tartó országos úthoz, amelyen Pécs érintésével Észak-Itália felé lehetett tovább menni. A késő középkorban ez lesz az élő marhakereskedelem legfontosabb útvonala. Felső-Bátán tehát az apátságon kívül más településforma nem létezett tudomásunk szerint. Ezért is érdekes, hogy az apátságot bátai apátságnak nevezik kezdettől a források,⁷¹ noha Báta, illetve Bátató nem volt az apátság birtoka. Ez abban a meggyőződésünkben erősít minket, hogy az apátság nem egy településről kapta a nevét. A név eredetének kérdésénél már láttuk, hogy a Báta a Sár, Sárvíz, talán Sárköz szinonimája. Az apátság tehát a tájegységről kapta a nevét, hasonlóan, mint Kolozsmonostor, Zselicszentjakkab vagy Zalavár.

A 15. században már úgy tartotta a helyi hagyomány, hogy az apátság a településről kapta a nevét, de ez a két településrész szerves együttélésének következményeként alakulhatott ki. A 15.

⁶⁴ Több keletelt sírt vágtak át árokásás közben, körülbelül az első ház vonalában, amelyet láttam, mielőtt az árkot betemették volna.

⁶⁵ A Kölcsey utca a középkori út megmaradt szakasza.

⁶⁶ Középkori forrásokban „*in vulgo Peze*”. KŐFALVI 2006, 180. sz.

⁶⁷ Az őskori kelta oppidum teraszolását is az őskorban végezték el, s a légi felvételeken jól látszik, hogy az egykori erőd nyugati sánc árka a Klastrom-hegy irányában záródik. Mint az erőd északnyugati pontja, a Klastrom-hegy teraszolása is ide tehető. A terepen elszórtan kelta edénytöredékek kerültek elő, déli oldalán pedig ép kelta kemence került napvilágra, amelyet Ódor János Gábor tárt fel.

⁶⁸ A Klastrom-hegy északnyugati oldalán Rómer Flóris még mély árkot látott, mivel a kolostor a tőle délre fekvő dombnál alacsonyabban épült létezhetett egy a kolostort a dombtól elválasztó árok is. K. NÉMETH 2011, 36.

⁶⁹ GYÖRFFY 1977a, 554.

⁷⁰ MESz VII. 171.

⁷¹ Első hivatalos említése II. András királynak a tihanyi apátság birtokait összeíró oklevelében szerepel, ahol szomszédosként említik az „*abbatis de Batay*” birtokát. Az oklevél 1211. május 29-én kelt. ERDÉLYI 1908, 510.

század végi bátai oklevélformulákban már úgy szerepel az apátság, mint a „*Báta helységben emelt Szent Mihály arkangyal temploma*”,⁷² egy másik oklevélben a „*Báta mezővárosban alapított szerzetes templomban*” jelenik meg eskütételre az apát.⁷³ Tehát a település és az apátság a középkor végén már szervesen összekapcsolódott.

AZ ALAPÍTÁS KÖRÜLMÉNYEI ÉS A PATROCINIUM

A kelták által kialakított teraszon Szent László király alapított apátságot Szent Mihály arkangyal tiszteletére, s bencés szerzeteseket telepített le. Az alapítás pontos körülményeit nem ismerjük, de visszanyúlunk a középkorba az a hagyomány, amely Szent Lászlót tekinti az apátság alapítójának.⁷⁴ XII. Benedek pápa 1337-ből származó bullájában a bátai apátságra úgy hivatkozik, mint amelyet „*Szent László király alapított és számtalan faluval, várral, és birtokkal gazdagított*”.⁷⁵ Ugyanakkor beszélnek a források egy kiváltságlevélről, amelyet Szent László király 1093-ban a bátai apátság részére állított ki.⁷⁶ Minden bizonnyal az alapítás és a birtokhatárokat rögzítő oklevél kiadása nem ugyanabban az időben történt. Györffy György úgy véli, hogy az alapítás királyi udvarháznak monostor céljára való szentelése révén jött létre.⁷⁷ Vajon mi állhatott a monostoralapítás hátterében, milyen eseménnyel hozható kapcsolatba a királyi akarat? Ennek meghatározásában a monostor elhelyezkedése, stratégiai fontossága segíthet bennünket. A bátai bencés monostor egészen közel feküdt az ország északi és déli felét összekapcsoló hadiúthoz, amelyet a középkorban királyi útnak is neveztek. A magyar seregek ezen az úton közelítették meg a szávai réveket. Ez a Duna mentén Tolnán át Báta, Dunaszekcső, Mohács, Majsza irányában haladt a Dráváig, amelyet ekkoriban nem Eszéknél, hanem Valpónál szelt át. Ezen a szakaszon a báta-szeremlei rév volt a katonailag legfontosabb átkelő a Dunán, valószínűleg itt csatlakoztak a királyi sereghez a keleti országrész bandériumai.⁷⁸

Báta alapítása véleményünk szerint összefüggésbe hozható Szent László déli irányú, egyházpolitikai-politikai törekvéseivel, a zágrábi püspökség alapításával, valamint horvát hadjáratával, ugyanis ennek a területnek ez által értékelődött fel a jelentősége. Ez közelebb visz bennünket az alapítás idejének meghatározásához.

László egyházpolitikájában nagy jelentőséggel bírt a zágrábi püspökség alapítása, amelyre az 1091 előtti években kerülhetett sor.⁷⁹ Ez a terület a 11. század elején még nagyon gyéren lakott lehetett, mert a pécsi püspökség alapításakor nem jelölték még ki annak déli határait. László, mivel a Dráván túli területen felütötte fejét a bogumil eretnekség, egy új püspökség alapítását határozta el Zágráb központtal. Mivel ez az esemény érintette több egyházmegye határát is, szükséges volt egy főpapi egyeztetés, amelyen az új egyházmegye területét Pécestől és Veszprémtől elhatárolták.⁸⁰

Közben megváltoztak a politikai viszonyok az Adriai-tenger partján fekvő Ó-Horvátországban is. Az utolsó Trpimirović-házbeli horvát király, Zvonimir halálával (1089. április) zűrzavar és belháború alakult ki az országban. Zvonimir özvegye, Szent László nővére, Ilona királyné, valamint a horvátok egy része beavatkozásra kérte fel a magyar királyt, s László már csak azért is szívesen hajlott erre, mert a nyugat felé vezető utakat ellenfele, IV. Henrik császár tartotta a kezében. Ez a

⁷² SÜMEGI 1993, 76.

⁷³ SÜMEGI 1993, 85.

⁷⁴ FUXHOFFER – CZINÁR 1869, 228; SÖRÖS 1912, 119–120. A hagyomány a bátai bencések között élt, s Boleszláv apát ezt tolmácsolta Avignonban a pápa előtt is. XII. Benedek pápa az apátságot ért atrocitások miatt az esztergomi érseket bízta meg a helyzet rendezésével.

⁷⁵ KOLLER 1782, 467; SÜMEGI 1993, 25–26.

⁷⁶ Zichy I. 1. sz.; Zichy V. 313. sz. 369–370.

⁷⁷ GYÖRFFY 1977a, 554.

⁷⁸ ENGEL 1987, 87.

⁷⁹ GYÖRFFY 1977a, 548–549.

⁸⁰ KOSZTA 2009b, 63.

lépése azonban keresztelte a pápaság érdekeit, mert Zvonimir a pápa hűbérese volt. László igyekezett a pápa jóindulatát megnyerni. Ezt szolgálta a latin rítusú zágrábi püspökség alapítása, valamint 1090-ben a pápai tulajdonban lévő Saint Gilles bencés monostorának megadományozása, illetve a somogyvári filiális apátság alapítása. A horvát események sürgetése miatt azonban 1091-ben megindította csapatait a tengeremelléki Ó-Horvátország ellen, elfoglalta a fővárost, s unokaöccsét, Álmos herceget tette meg horvát királynak.⁸¹ Mivel közben a szintén érdekelt bizánciak ráuszították a kunokat Kelet-Magyarországra, a Tengeremellék megszállását abba kellett hagynia, s a Temes-vidéken fényes győzelmet aratott a kunok ellen.⁸²

Úgy véljük, hogy Bába alapítása ebben az egyházpolitikai-politikai összefüggésben kereshető, s mindenképpen az 1091 előtti években történhetett.⁸³ Ez az időszak Szent László egyházpolitikai tevékenységének csúcspontja is. Az 1080-as évek második felében hozzájárul a Szent István-i egyházszervezethez, a bihari püspökség székhelyét Váradra helyezi át, a szerémi ortodox püspökséget 1085 előtt Bácsra telepíti át, majd ezt követően egyesíti a kalocsai érsekséggel. A 80-as évek második felében Fábián, korábbi fehérvári prépost lett az első bács-kalocsai érsek.⁸⁴ Ugyancsak ekkor történhetett Zágráb alapítása is. A királyi alapítású apátságok anyagi stabilizációjának szándékát jelzi, hogy sorra összegzik és összeírják ingó és ingatlan vagyonukat. 1086-ban készült a bakonybéli összeírás, közel egy időben összeírta a király a pannonhalmi apátság kincseit, ruháit, könyveit, birtokait. A pécsváradi apátság István király nevére hamisított birtokösszeírása ez időben nyerte el mai tartalmát, három adományozó, Szent István, Domoszló herceg és László király birtokainak sematikus körülírásával, és ekkortájt kerülhetett hozzá az ingóságok jegyzéke is. Még a zalavári apátság hamis alapítóleveléhez is egy László-kori összeírás szolgálhatott forrásul.⁸⁵ Tudjuk, hogy ugyanez Bába esetében csak 1093-ban történt meg, ez is azt erősíti, hogy amikor a többi királyi apátság birtokösszeírásai történtek, abban az időben történhetett Bába alapítása.⁸⁶ Az 1091 előtti alapítás tényét erősíti az is, hogy ekkor már László egy más bencés irányvonalban gondolkodott, hiszen Somogyvár alapítása Saint Gilles-ből érkező szerzetesekkel egy új gregoriánus irányvonal megjelenését mutatja. A somogyvári alapítás körülményei egyértelműen ezt erősítik, hiszen az alapításról beszámol a Monte Cassino-i apátnak, s az alapításkor és a birtokok átadásakor jelen volt Teuzo pápai legátus is.⁸⁷

Bába alapítása még a korábban megszokott módon történhetett. A király az illetékes megyéspüspökkel megegyezve alapította meg az apátságot,⁸⁸ kijelölte a birtokokat, az új apátság szerzetesekkel történő benépesítése pedig a már meglévő bencés apátságokból történt. A Gellért-legenda egyértelműen bizonyítja, hogy ez volt a magyarországi gyakorlat a 11. század közepén.⁸⁹ A korszakban az alapítás ünnepélyes keretek között történt, amint erről Somogyvár alapításával kapcsolatban értesülünk.⁹⁰

⁸¹ GYÖRFFY 1977b, 18–20; GYÖRFFY 1977a, 556–559.

⁸² GYÖRFFY 1977a, 559.

⁸³ F. Romhányi Beatrix Bábát Szent László önálló alapításának tartja Somogyvár mellett. Azt a véleményt fogalmazva meg, hogy László a monostort még hercegeként alapította, 1093-ban pedig a korábbi birtokadományokat foglalta privilégiumlevélbe. F. Romhányi Beatrix: Szent László monostoralapításai. Előadás vázlat, a szerző közlése.

⁸⁴ GYÖRFFY 1977a, 547–548.

⁸⁵ GYÖRFFY 1977a, 553–554.

⁸⁶ Erdélyben a kolozsmonostori apátság alapítását is később Lászlónak tulajdonították. Ezzel Szent László talán a kolozsváriakat akarta kárpótolni azért, hogy a püspökség székhelyét Gyulafehérvárra helyezte át. GYÖRFFY 1977a, 554.

⁸⁷ GYÖRFFY 1977a, 554–555.

⁸⁸ István volt a pécsi püspök, akivel a zágrábi püspökség alapításával kapcsolatban már találkoztunk, annak alapítását is egy főpapi egyeztetés előzhetette meg. Mivel a bátai apátság kijelölt birtokainak egy része a Duna túloldalán, Bodrog vármegyében feküdt, az illetékes kalocsai érseknek, Fábiánnak is jelen kellett lennie az alapításnál.

⁸⁹ A Szent István és Gellért püspök által alapított oroszánosi monostort is az ország különböző monostoraiból népesítették be. Kettő érkezett Pécsváradról, kettő Zalavárról, kettő Bélből, négy szerzetes pedig a mai Pannonhalmáról. Árpád-kori legendák 1983, 83.

⁹⁰ 1091 őszén, amikor László a somogyvári apátságot megalapítja, jelen voltak a királyi család tagjai. Ott volt Lampert herceg, a király öccse, Dávid herceg, Salamon király öccse, Jaroszláv, László veje, az illetékes megyésipán, Acha, az illetékes veszprémi megyéspüspök, a nádor, valamint a király káplánjai. BAUMGARTEN 1906, 389–411. Az alapítást Teuzo bíboros pápai legátus erősítette meg.

A monostor patrónusának kiválasztása tovább erősíti az alapítás körülményeiről kialakított véleményünket. Szent Mihály arkangyal tiszteletére szentelték a monostort és templomát. Szent Mihály az Egyház oltalmazója, küzdelmeinek pártfogója. Ősi hagyomány szerint patrónusa a keresztény katonáknak, főleg a pogányság ellen, a hitért küzdőknek.⁹¹ Ha a Sárközben, a 11. században jelentős mohamedán vallású besenyő népesség élt, akkor a Szent Mihály patrónus valóban kifejezhette azt a szándékot, hogy a király ezeket az alattvalóit is elvezesse a keresztény hitre. Az arkangyal képe ott van a Szent Korona abroncsán is. A koronázási szertartás ősi, bizánci szövege szerint Szent Mihály arkangyal tárja föl az új uralkodó előtt az uralom kapuit. Ez a hit a magyar királyi udvarban sem lehetett ismeretlen.⁹² Szent István, amikor megalapítja a veszprémi egyházmegyét,⁹³ majd később az erdélyit, illetve még később létrejön a váci egyházmegye, ez a szemlélet vezethette az uralkodót a patrónus megválasztásában. Szent Mihály, mint a mennyei seregek vezére kíséri az uralkodót harcaiban, küzdelmeiben,⁹⁴ amelynek eredményeként az új területeken megszerveződik az új püspökség a keresztény hit őrzésének letéteményeként.

Szent László a tárgyalt időszakban több hadjáratot is vezetett. Ekkor foglalta el Horvátországot, majd Erdélyben fényes győzelmet aratott a kunok felett. Talán ezek a katonai akciók is magyarázhatják a bátai apátság védőszentjének kiválasztását, ugyanis Szent Mihály arkangyal a mennyei seregek vezére, oltalmazta a harcban lévő királyt.

AZ APÁTSÁG PRIVILÉGIUMLEVELE

Szent László király 1093-ban kiváltságlevelet állított ki a bátai apátság részére, amely biztosan tartalmazta Nyárád és Szeremle középkori határait.⁹⁵ Ez nagy valószínűséggel akkor történt, amikor 1093-ban a király Bodrog várában töltötte a húsvéti ünnepeket. Itt kereste fel Vilmos toulouse-i gróf, aki Jeruzsálembé tartott, s felkeltette a király érdeklődését a Szentföld felszabadítása iránt.⁹⁶ Ezen a bodrogi eseményen más, környékünk egyházi intézményeit érintő esemény is történt. A király egy többször átírt oklevél szerint István pécsi püspök kérésére Dezső kalocsai érsek vallomása és a pécsi püspökség alapítólevele alapján az esztergomi érsekkel és püspöktársaival együtt megállapította a pécsi egyházmegye kalocsai érsekség felé eső határait,⁹⁷ s jelentős adományokban részesítette a pécsi egyházmegyét. Ekkor adományozta a püspökségnek Mohács és Lánycsók településeket.⁹⁸

Az 1093-as privilégiumlevél eredetije még a Károly Róbert uralkodásának kezdetén kialakult zűrzavaros időszakban, amikor Bakócai Egyed és Koromszói István kirabolták a monostort, elvesztett,⁹⁹ de létezett egy hiteles másolata, amelyet Nagy Lajos király 1367. szeptember 15-én átírt és

GYÖRFFY 1977a, 554. A bátai apátság alapításánál Dávid herceg minden bizonnyal ott lehetett, mert az apátság bodrogi birtokai az ő hercegi területének szomszédságában voltak. Dávid herceg maga is támogatta a szerzetesi intézményeket, amint erről a tihanyi apátságnak 1090 táján tett adományai tanúskodnak. GYÖRFFY 1977a, 534. Dávid herceg a Duna bodrogi partvonalát kapta szálláshelyként László királytól, ahol még sokáig emlegették „celláriumát”, borospincéjét és ahol Dávid falu máig őrzi nevét.

⁹¹ BÁLINT 1977, II. 308.

⁹² BÁLINT 1977, II. 311.

⁹³ Uzsoki András a veszprémi püspökség Szent Mihály patrocíniumát vizsgálva szintén hasonló véleményt fogalmaz meg: „a pogány támadásoktól veszélyeztetett Veszprémnek a leghathatósabb patrónust, Szent Mihály arkangyalt kellett választani, aki az uralkodó fejedelmi törzs birtokainak központjában létesülő püspöki, fejedelmnei, majd királynői székhelyet meg tudja védeni.” UZSOKI 1991, 89.

⁹⁴ Moravcsik Gyula hívta fel a figyelmet arra a 11. századi miniatűr képre, amely II. Basileos császár koronázását ábrázolja. Ezen Krisztus helyezi a császár feje fölé a koronát, Gábor arkangyal helyezi a fejére, Mihály pedig lándzsát ad a kezébe. BÁLINT 1977, II. 311.

⁹⁵ Zichy V. 313. sz.

⁹⁶ GYÖRFFY 1977a, 560.

⁹⁷ KOSZTA 2009b, 63.

⁹⁸ FEDELES 2009, 423.

⁹⁹ KOLLER 1782, 467.

megegerősített.¹⁰⁰ Ezt a középkorban mindenki hitelesnek fogadta el, ahogyan ez a privilégiumlevélre történő hivatkozásokból egyértelműen megállapítható. Érdeemes ezért ezeket a hivatkozásokat számba venni.

Amikor Nagy Lajos 1367-ben átírta és megerősítette Szent László király 1093-ban kiadott privilégiumlevelének sorait és tartalmát, ez tartalmazta a bátai monostornak adományozott különböző prédiók és birtokok határait, amelyeket Szent László a monostornak adományozott.¹⁰¹ Ez a hiteles másolat a 14. század végén az apát kezében volt, amelyet vitás kérdésekben többször eredetiben is bemutatott.¹⁰²

Először Szeremle határaival kapcsolatban merült fel vita. 1393 elején a pécsváradi konvent járt el Szeremle határjárása ügyében. Először Szeremlére mentek, amelynek határjelei Lajos király kiváltságlevelében vannak leírva, amely magában foglalja a felséges Szent László király oklevelének tartalmát, amelyet az apát a helyszínen eredetiben mutatott be.¹⁰³ A következő évben 1394. november 8-án Kaplai János országbíró ugyancsak a pécsváradi konventet küldte ki Szeremle és Bátmonostor határainak megállapítására, amelyet Szent László király kiváltságlevelének határjelei szerint kellett megjárni, amelyek Lajos király kiváltságlevelében vannak leírva.¹⁰⁴ 1398. június 7-én Szécsényi Frank országbíró megbízásából a pécsi káptalan járt el. Ekkor a birtokhatár megállapításánál Töttös László ügyvédje úgy nyilatkozott, hogy igazabban és jobban meg tudja mutatni a határjeleket, amelyeket Lajos király a kiváltságlevelébe foglalt, és még a Szent Király által adott kiváltságlevelébe tartalmazott, amelyet ekkor az apát eredetiben bemutatott.¹⁰⁵ A határvíta folytatódott, s 1404. november 10-én ugyancsak a pécsi káptalan járt el az ügyben. Először a bátai apát Szeremle nevű birtokát járták be, s határjeleket helyeztek el Szent László király határvonala irányában, amely Lajos király privilégiumlevelében olvasható.¹⁰⁶ Közben két, részleteiben történt átírása is keletkezett, ahogyan erről 1411 januárjában értesülünk. Ekkor a kalocsai káptalan tett jelentést Szeremle és Bátmonostor határainak bejárásáról. Ekkor felszólították az apátot, hogy mutassa meg eredetiben a Szent László király okleveleiben szereplő határjeleket, melyet Lajos király oklevele átírva tartalmazott, és amelyet Rozgonyi Simon comes végrehajtási és megbízólevele foglalt magában. Ekkor szóváltás történt, az apát elrohant és nem mutatta be az oklevelet. Ugyanezen oklevél említi Szent László király határjelekre vonatkozó végzését, amely Szécsényi Frank országbíró oklevelében más határjelekkel egészül ki.¹⁰⁷ 1411 nyarán kerülhetett nyugvópontra az ügy, mert június 15-én Rozgonyi Simon országbíró leírta Bátmonostor és Szeremle határait, amelyben több fontos eseményt említ. Először leszögezi, hogy a határjárás Szent László király kiváltságlevelének határjelei szerint történt, amelyek Lajos király kiváltságlevelében vannak befoglalva. Töttös László azt állította, hogy a Lajos király kiváltságlevelében átírt, Szent László kiváltságlevelé szerinti határjeleket helyesebben tudja megmutatni, mint az apát. Szeremle birtokot Lajos király kiváltságlevelébe átírt Szent László király úr kiváltságlevelének határjelei szerint járták meg, amelyet az apátnak eredetiben kellett bemutatnia, s ezt meg is tette, s Szent László király határjeleinek vonulata szerint tudták így a határjárást elvégezni. Sőt ezen oklevélből még a Szent László-féle privilégiumlevelé tartalmáról is értesülünk, hiszen a Szent László-féle kiváltságlevelé a Duna szigetén lévő helyet Dobor erdőnek nevezi. Innen délnyugatra elérték a dunai révet. A Dunához közel egy kiszáradt vízmedret az apát a kiváltságlevelé alapján *Arkyslo*-nak nevezte. A Dunai réven áthaladva egy vízkifolyáshoz értek, ezt az apát a kiváltságlevelé szerint *Vayas*-nak nevezte. A kiváltságlevelé szerint a Duna mellett volt egy rét, ahol Vata csűrje állt. Innen keleti irány-

¹⁰⁰ Zichy V. 313. sz.

¹⁰¹ Zichy V. 313.sz.

¹⁰² Az 1393. január 13-i határjárásnál az apát eredetiben mutatta be az oklevelet, amely a Szent László-féle privilégium határjeleit tartalmazta. Zichy IV. 410. sz.

¹⁰³ Zichy IV. 410. sz.

¹⁰⁴ Zichy IV. 455. sz.

¹⁰⁵ Zichy V. 66. sz.

¹⁰⁶ Zichy V. 320. sz.

¹⁰⁷ Zichy VI. 65. sz.

ban egy mocsáron át vezetett az út, amelyet a kiváltságlevél Pozna szigetnek említ. Innen jutottak el a Sárvíz azon részéhez, ahol a kiváltságlevél szerint egykor András hídja állt. Ez a Sár folyó egész Szeremlét körbefolyta.¹⁰⁸ Utoljára 1411. szeptember 29-én említi a kiváltságlevelet a kalocsai káptalan oklevele, amelyben jelenti az országbírónak, hogy a vitás felek alávetik magukat választott bírák ítéletének. Ebben említik, hogy 1412. február 3-án jönnek össze a felek, s a határjelekre vonatkozó ítéletleveleket és Szent László király oklevelét eredetiben bemutatják.¹⁰⁹

A másik birtok, amelynek határleírása is fennmaradt, a Baranya megyei Nyárad. Töttös László ugyanis azzal a kéréssel fordult az országbíróhoz, hogy mivel ő nem ismeri a Szent László király privilégium levelében foglalt határjeleket, de birtoka szomszédos a bátai apát birtokával, kérte az eredeti privilégiumlevélből az érintett szakasz átírását és átmásolását. Ezt Szécsényi Kónya bán fia Frank comes 1404. január 27-én meg is tette.¹¹⁰ Ebben Nyárad Szent László-kori határai a következő módon szerepelnek. A határ *Wlkani* katlanjánál kezdődik és a váradi apát földje felé tart, itt szomszédos az udvarnokok földjével, *Scer* falu mellett. Aztán a határ *Kurthuelyes*-nek, a biharváradai egyház népeinek földjéhez tart. Innen a nagy úton át a *Kazar*-i népek földjével határos. *Harazty* erdőség mellett a határ patak völgyeken keresztül *Bolok* faluig megy és átmegy egy folyón. Majd nyugat felé *Vrsy* érintésével a királyi szolgálónépek földjéhez jut, majd a *Bog*-i udvarnokok földjét érintve visszajut *Wlkani* katlanjához. Azért idéztük a határ legfontosabb állomásait, mert Kristó Gyula ezek alapján állapította meg, hogy a hamisított Szent László-féle privilégiumlevél alapjául szolgáló eredeti az Árpád-kor első feléből származik. Ezt bizonyítják azok a kifejezések, mint például „*udvarnokok földje*”, „*királyi szolgálónépek földje*”, „*Bog-i udvarnokok földje*.”¹¹¹ Az oklevéltörésekben szereplő „*Kazar-i népek*” említését pedig Kristó Gyula bizonyítékul használta fel a fekete magyarok pécsi püspökség területére történő lokalizálásához.¹¹²

A felsorolt adatokból tehát egyértelmű, hogy Szent László valóban állított ki egy olyan oklevelet a bátai apátság részére, amely tartalmazta birtokainak leírását. Ezt valószínűleg a középkorban hamisíthatták,¹¹³ de kellett léteznie egy olyan eredetinek, amely alapján a hamisítás történt. Egyébként a középkorban ezt mindvégig hitelesnek ismerték el.¹¹⁴

Végezetül szólnunk kell a privilégiumlevél kiadásának körülményeiről. A 11. századi Magyarországon is az a gyakorlat lehetett az új monostorok alapítása és birtokokkal való ellátása kapcsán, amely a korai középkorban Európában is szokásban volt. A király „*sola traditio*” által, vagyis a birtokok tényleges átadásával tett adományt tanúk előtt, anélkül, hogy erről oklevelet állított volna ki. 1091-ben Somogyvár alapításakor ugyanez történt.¹¹⁵ A jelen lévő Odilo Saint Gilles-i apát azonban valamiféle bizonyítékot akart az alapítás és az adományozás tényéről. A megfogalmazott oklevél az egyház nevében konstatálja, hogy az alapítás és adományozás kötelező és jogérvényes formában megtörtént. Az oklevélre utólag Odilo kérésére tették rá a királyi pecsétet. Fejérpataky László a korszak oklevél-gyakorlatáról bebizonyította, hogy László és Kálmán királyok idejében az

¹⁰⁸ Zichy VI. 82. sz.

¹⁰⁹ Zichy VI. 94. sz.

¹¹⁰ Zichy V. 313. sz.

¹¹¹ Nyárad birtokból a pécsi püspökség is kapott területet, de ez nem lehetett közvetlenül határos a bátai apátság birtokával, ugyanis fennmaradt a püspöki birtoknak is egy határjárása, amelyet a pécsváradai konvent teljesített a király parancsára 1380. október 6-án. Ekkor a püspöki birtokot I. Károly Róbert privilégiumlevele alapján járták meg. A határjelekben szereplő települések már a késő középkorból ismert településszerkezetet tükrözik. Nyárad és Loca közti birtok határánál említik a Bólyba vezető nagy utat. Nyárad és Kerekegyház közti határánál a Szekcsőre vezető utat említik, valamint a Danócról Pécsváradra vezető utat. Határos még a birtok Majsával és Tamás Bagya nevű falujával. Loca, Nyárad és a pécsváradai apátság Szer birtoka is határos, említenek egy Sártető nevű hegyet, illetve Szilbereket. A bátai apátság 1093-as birtokleírásában mindössze két olyan támpontot találunk, amely a 14. századi oklevélben is szerepel, az egyik a pécsváradai apátság birtoka, a másik Bagya nevű falu, amely a bátai privilégiumban Bog – Bag helynévi alakban található. A két oklevél összehasonlítása egyértelműen bizonyítja, hogy a bátai privilégiumlevél évszázadokkal korábbi földrajzi és településföldrajzi állapotokat tükröz. Vö. Zichy IV. 140. sz. 160–165.

¹¹² KRISTÓ 1985, 16; GYÖRFFY 1987, 350; KOSZTA 2009a, 26.

¹¹³ KISS – SARBAK 2009, 337.

¹¹⁴ GYÖRFFY 1987, 350; SZENTPÉTERY 1923, 28.

¹¹⁵ BAUMGARTEN 1906, 392–395.

oklevelek szövegezője rendszerint az az egyház volt, amelynek érdekében az oklevél kelt, a királyi kancellária működése pedig csak a pecsételésre vonatkozott. Így a király közreműködése az előzetes jóváhagyáson kívül csak a megpecsételés elrendelésében nyilvánult meg.¹¹⁶ A bátaihoz hasonló privilégiumleveleket László a többi monostor részére is kiállított az 1080-as évek második felében. A monostor megalapítása, a szerzetesi élet elindulása, s a bátai monostor érdeke tette szükségessé, hogy 1093-ban a környéken tartózkodó király a bátai monostort is ellássa a birtokait részletesen felsoroló privilégiumlevéllel.

AZ APÁTSÁG BIRTOKAI

Az alapítás részét képezte az új monostor birtokokkal történő ellátása. A közel egy időben alapított Somogyvár esetében tudjuk, hogy a király hat faluval, 30 egész és 60 feles szőlővel és az ezekhez tartozó vincellérekkel, valamint háromszáz család szolgáló és száz család fegyveres szolgálóval ajándékozta meg.¹¹⁷ Bába esetében csak későbbi adatokból tudunk következtetni annak alapításkor adományozott birtokaira. A hamisított privilégiumlevél tartalmazta Szeremle és Nyárad határait. Ugyancsak Árpád-kori és Anjou-kori oklevelekből rekonstruálható az alapításkori birtokszerkezet.

Felső-Bába, ma Bába község belterülete, Tolna megye. Jelenlegi tudásunk alapján itt csak a monostor állott, település vagy településrész nem tartozott hozzá. Györffy György szerint itt királyi udvarház állhatott, amelyet Szent László apátság céljára adományozott a bencés rendnek.¹¹⁸

Szeremlyén, ma Szeremle, Bács-Kiskun megye. Határleírása szerepel a Szent László által kiállított, de később hamisított privilégiumlevélben. Bátával átellenben a Duna másik partján feküdt, s ez a település volt a 15. századig az apátság gazdasági és igazgatási központja. Itt állt az apát udvarháza, s itt éltek officálisai, akik innen irányították a monostori gazdálkodást. Itt éltek az apát nemes jobbágysai is.¹¹⁹

Nyárad, ma Nagynyárad, Baranya megye. Határleírása szerepelt a Szent László-féle privilégiumlevélben. Kristó Gyula az átírt oklevélrészlet alapján állapította meg, hogy a hamisított Szent László-féle privilégiumlevél alapjául szolgáló eredeti oklevél az Árpád-kor első feléből származott.¹²⁰ A 14. század elején már jelentős település, amelyhez hat praedium tartozott, amely a bátai apátság birtoktestét alkotta. Nyárad déli, délkeleti birtoktömbje a pécsi püspökség birtokát képezte, ennek részletes határleírása olvasható a pécsváradi konvent 1380. október 11-én kiállított levelében.¹²¹

Kisebb Apáti, ma Bábaapáti. A település nevét is a bátai apátságról kapta, az „apáti” utótag ugyanis az apát főnévnek a birtoklást kifejező -i képzős formája. Tehát azt jelenti a helynév, hogy a település „a bátai apáté” volt. Határa szerepel egy 1267-ből származó oklevélben. Ebben az évben a szekszárdi apátság eladta a Baranya megyei Peterd nevű lakatlan birtokát. Ez a birtok a bátai apátság Apáti nevű birtokával volt határos.¹²² A birtok megléte a 15. század elején is adatolható.¹²³

Nagyobb Apáti, ma Apatin Szerbiában. Az Árpád-kor elején Aranyánnak nevezték. Ez egy nagyobb birtokrész neve volt, amelynek egy részét Dávid herceg 1090 körül a tihanyi apátságnak adományozta.¹²⁴ Valószínűleg ekkor kerülhetett Szent László adományából az alapítandó bátai apátság birtokába az a része, amely a Nagyaroknál végződött, ezért nevezték ezt a birtokot a 14. század

¹¹⁶ BAUMGARTEN 1906, 392–395.

¹¹⁷ PAULER 1899, I. 172.

¹¹⁸ GYÖRFFY 1977a, 554.

¹¹⁹ Zichy V. 6. sz. „*curia dicti domini abbatis is Zeremlyen*”

¹²⁰ KRISTÓ – MAKK – SZEGFÜ 1973, 77.

¹²¹ Zichy IV. 140. sz.

¹²² ÁUO III. 171–172.

¹²³ LUKCSICS 1931, I. 64.

¹²⁴ GYÖRFFY 1987, 534.

elején az Apáti helynévvel párhuzamosan Nagyrákinak is.¹²⁵ Az apátság törzsbirtokához tartozott, amely a 15. században is adatolható.¹²⁶ Ez a birtokrész 1211-ben a tihanyi apátság birtokával, 1212-ben a baranyai Kopács faluval volt határos a Duna vonalán *Veymurfuca* mellett.¹²⁷

Bénye, Bodrog megye. A tatárjáráskor elpusztult település, amelyet 1345-ben az apát elzalogosított Becsei Töttösnek.¹²⁸ Ebből arra következtetünk, hogy ez a birtok is az alapításkor került a bátai apát kezébe. Később lakott helyként és birtokként szerepel Szeremlével és Lakkal együtt, ezek közelében feketett.¹²⁹

Lak, Szeremlétől délre a Duna túloldalán Bátával szemben feküdt.¹³⁰ Az apátságnak részirtoka volt, amely egy nagyobb darab földet, erdőt és rétet is magába foglalt. Mivel a 14. századi oklevél együtt említi Szeremlével és Bénye birtokkal, azt feltételezzük, hogy ez is a Szent László-féle adomány része lehetett.¹³¹

Koromszó, Baranya megye. A mai Máza község területén létező birtok volt, amelyen a bencés rend koromszói apátsága is állt. 1276-ban egy adásvételi szerződés kapcsán értesülünk arról, hogy Koromszó egyik szomszédos birtokosa a bátai bencés apátság volt.¹³² Mivel itt a szomszédok között szerepel a zebegényi és a cikádori apátság is, amelyek későbbi alapításúak, mit Bába, lehetséges, hogy ezt a birtokrészt az apátság valamelyik 12. vagy 13. századi Árpád-házi uralkodótól kapta.

Lórév. Az apátság egyik dunai átkelőhelye volt, amelyet határjárásból ismerünk.¹³³

Cseres, elpusztult település Tolna megyében. Az apátság adományozás révén kapta a 15. században Bál és Kakucs bodrogi részirtokokkal együtt.¹³⁴

Kopács, ma község Eszékktől északkeletre. Az Árpád-korban halászhely volt a Dráva-delta közelében. 1212-ben említi egy oklevél, amikor északról a bátai apátság Aranyán-Apáti birtokával volt szomszédos.¹³⁵

Haj, Hájszentlőrinc, elpusztult település a mai Szerbia területén. Itt alapított III. Béla első felesége Châtillon Anna antiochiai hercegnő társaskáptalant Szent Lőrinc vértanú tiszteletére.¹³⁶ A bátai apátság itt részirtokkal rendelkezhetett, ugyanis a 15. század elején az apátság jelentősebb birtokaival együtt sorolják fel.¹³⁷

A birtokállományt az apátsági székhely, öt falu és több részirtok alkotta. Ha a bátai apátságnak adományozott birtokok szerkezetét vizsgáljuk, hasonlót tapasztalunk, mint amelyet korábban a cikádori ciszterci monostorral kapcsolatban már megállapítottunk.¹³⁸ Szent László ugyanis úgy választotta ki az adományozott birtokokat, hogy abban szalagszerűen minden típusú terület legyen. Így a Dunán inneni területből Szeremle és Apatin, a Duna árterében feküdt Bénye és Lak, valamint egy jelentős halastó Szeremle határában. A Sárközt szegélyező dombok között feküdt Bábaapáti, a baranyai dombokon pedig Nyárád. Emellett az apátság zavartalan működését szolgálhatták a szeremlei Duna-rév bevételei, valamint a Sárvízen szedett átkelési illetékek. Halászhelyet kapott még a Dráva-delta közelében. A birtokközpontot Szeremle, Lak és Bénye képviseli, távolabb helyezke-

¹²⁵ GYÖRFFY 1987, 706.

¹²⁶ LUKCSICS 1931, I. 64.

¹²⁷ GYÖRFFY 1987, 706., KISS – SARBAK 2009, 337.

¹²⁸ Zichy II. 174–175. 117. sz. „*ipse possessionem prefati Monasterii sui Benye vocatam, nunc habitatoribus desolatam*”

¹²⁹ Zichy IV. 236. sz.; SÜMEGI 1993, 30–31.

¹³⁰ GYÖRFFY 1987, 723.

¹³¹ Zichy IV. 236. sz.

¹³² PATTON 2014, 4; ÁUO IX. 163–164.

¹³³ KAPOCS – KÓHEGYI 1980, 95.

¹³⁴ FEJÉR X/4. 623–624; SÜMEGI 1993, 53–54.

¹³⁵ GYÖRFFY 1987, 329–330. 1212-ben a tihanyi apátság összeírásában szerepel Besenyő birtok. Ennek határleírása említi: „*Inde venit per eandem vallem usque ad terminum abbatis de Batay*”. Tehát a határ egy völgyön keresztül jutott el a bátai apátság határáig. A település nevéként szinonim névváltozatként szerepel az Aranyán helynév is. Bába helynévi alakjának megjelenése az oklevélben *Batay* formában a Bába helynév melléknévképzős származéka lehet. KOVÁCS 2015, 28, 45, 134–135, 140–141.

¹³⁶ GYÖRFFY 1987, 719.

¹³⁷ LUKCSICS 1931, I. 64.

¹³⁸ SÜMEGI 1997, 162–163.

dett el Bábaapáti, s egy szélesebb sugarú körben pedig Nyárad, Koromszó és Apatin, illetve Háj-szentlőrinc. Ez birtokállomány csak a 16. századtól bővül, de ez már kapcsolatba hozható az apátság kegyhelyé válásával.

A bencés monostori gazdálkodás alapját az uralkodó által adományozott birtokok, halászóhelyek, révek alkották. Ezeket az alapítás tényét követően írásba foglalták, privilégiumlevélben határait körülírták. Tőlük függetlenül vették számba az apátság népeit, mansio-ik, hajlékaik, illetve a benne lakó családok száma szerint. A lovasokat, halászokat, pásztorokat, méhészeket, vagy az egyes iparosokat és szolgálóleányokat nem kötötték helyhez, hiszen szolgálatuk természete szerint bárhol alkalmazhatók voltak. A leginkább helyhez kötött foglalkozás a szőlőműveseké és a molnároké volt. A 12. század végétől az apát meghatározta a faluközösség által használható föld nagyságát, de a faluközösségre bízta annak belső elosztását. A mansio népe szolgálóállapotú volt, ezért munkaerejét a monostori birtokon folyó munkák elvégzésére kellett fordítania.

A 13. század elejétől változott a gazdálkodás jellege. Ennek egyik látványos jele a mansio-k esetében a rendezettebb, s talán már szabályosan sorakozó házhelyek képe, amelyhez elvileg azonos nagyságú földterület tartozott. A másik változás a szolgáló állapotú népesség „szabad jobbágygá” válása volt, akik az apátnak cenzussal, ajándékokkal és robottal tartoztak, s terheiket fokozatosan váltották át készpénzre, amelyet a pénzgazdálkodás erőteljes fejlődése felerősített. A nagy változás tehát a fokozatosan felszabaduló szolgálónépek családonként birtokolt földterületének (a lakóházhoz tartozó „belső teleknek”, majd a „tartozékoknak”) a lépésenként való szabályozásával, rögzítésével, s a még igen változatos szolgáltatások „telekhez” kötődésével indult el, a szolgáltatások egységesülésével, legtöbbször pénzre váltásával folytatódott, majd a „telken ülő” jobbágyok jogainak és „úrbéres” kötelezettségeinek végleges biztosításával fejeződött be.¹³⁹

A 13. század második felétől a földesúri üzemeltetésű birtokok visszaszorulása figyelhető meg. Ezt mutatja a birtokok bérbe adásának gyakorlata, amikor is az apátság meghatározott pénzüsszeghez jutott évente a bérbe adott birtokai után. Ezt a tendenciát erősítette a tatárjárás idején elpusztult birtokok ilyenén történő hasznosítása, amely a 14. század közepén öltött igazán nagy méreteket.¹⁴⁰

A MONOSTOR ÉS TEMPLOMA

A bátai bencés monostort és templomát a 15. században, amikor az már országszerte híres kegyhelyé vált, teljesen átépítették. A korai templomot lebontották, s helyére egy nagy csarnoktemplomot építettek a koldulórendi építészet szabályait követve, a monostor nyugati szárnyát pedig déli irányban bővítették. A korai templomnak szinte alig maradt nyoma. Csalog József, amikor 1937-ben feltárta a Klastrom-hegy azon részét, ahol ma a Szent Vér templom áll, a gótikus templomon és kolostoron kívül csak Árpád-kori sírokat talált, valamint két párhuzamos falat és két pilléralapozást, amelyek arra utaltak, hogy a Szent László építette monostor és templom is ugyanazon a helyen állt.¹⁴¹ Korábban kísérletet tettünk az épületegyüttes alaprajzának rekonstruálására, s ebben a tanulmányban próbáltuk vizionálni, hogy milyen lehetett a Klastrom-hegy első temploma.¹⁴² Ha a megtalált két párhuzamos fal távolságát mellékhajó-távolságnak tekintjük, és a fal, valamint a két pillér között főhajónak, akkor pontosan annyi hely marad a pillérek és a kolostor folyosófala között, hogy a másik mellékhajó szélességét adja ki. Ezekből az adatokból következtethető, hogy egy közepes nagyságú, háromhajós bazilika állhatott itt, amely északi és nyugati oldalával a kolostorhoz

¹³⁹ MAKSAY 1972, 7.

¹⁴⁰ MAKSAY 1972, 9–10.

¹⁴¹ CSALOG 1940, 59.

¹⁴² SÜMEGI 2006, 157–165.

csatlakozott.¹⁴³ Ezt erősíti a Csalog által feltárt korai sírok elhelyezkedése is. A 11. számú sír az északi mellékhajó szentélyében volt, a 10. számú sír pedig a főhajó szentélyében. Ugyancsak a főhajóban volt a 22. számú dupla sír is,¹⁴⁴ valamint a Simrák László által talált körbefalazott sír, ahol a sírfal követte a test formáját.¹⁴⁵

A monostor építésénél kihasználták a terep nyújtotta adottságokat, ezért az alaprajz eltér a bencésekénél szokásos elrendezéstől. Itt ugyanis a kolostor a templom északi oldalán épült fel. Az északi épületszárny alsó szintjét a löszpartba mélyítették, ezen állt a földszinti cellasor. A kerengő a templom nyugati bejárata előtt állt, a kerengőfolyosóról a főkapun keresztül lehetett a templomba jutni. A monostornak volt egy nyugati szárnya, itt volt a főkapu is, ehhez vezetett a szerpentinút, amelyen fel lehetett jutni a monostorhegyre.¹⁴⁶

AZ ÁRPÁD-KORI TEMETŐ

A bencés monostorban és környezetében egy nagy kiterjedésű temető alakult ki a középkor folyamán. Csalog József az 1937-es ásatás kapcsán 24 sírt tárt fel,¹⁴⁷ amelyekkel kapcsolatban megállapította, hogy a római téglákkal bélelt sírok a régebbiek, míg a fakoporsós sírokat későbbieknek határozta meg. Az előbbiek korát a 6. sír „*tekercseltevégű*” (S végű) hajkarikája alapján az Árpád-korra, az utóbbiakat a 13. számú sírban talált Nagy Lajos-dénár alapján a 14. századra datálta.¹⁴⁸ Megállapítható tehát, hogy a monostor alapításától folyamatosan temetkeztek a Klastrom-hegyre egészen a monostor 1539-es elpusztításáig. A kerengőben és a kolostor folyosóján melléklet nélküli sírok kerültek elő, amelyek korát nem tudta meghatározni. Őket koporsó nélkül temették a földbe. E sírokban a monostor szerzetesei nyugodhattak, mert a bencésekénél is szokás volt, hogy a templom mellett a kolostor folyosóján is temetkeztek. A 2006-ban kiserkesztett Árpád-kori templom területén elhelyezkedő sírok mind a korai periódushoz tartoznak. Itt római téglákkal bélelt sírládában helyezték el az elhunytakat.¹⁴⁹ Ugyancsak az Árpád-kori templom területén volt az a sír is, amelyet még 1899-ben találtak, s amelynek sírládáját úgy alakították ki, hogy a falazott láda követte a test vonalát, a fejnél koponyafülkés megoldást alkalmaztak.¹⁵⁰ Hasonló sír került elő a cikádori apátság feltárásakor, amelynek korát Valter Ilona a 12. századra datálta.¹⁵¹ Az itt előkerült sírok között volt egy kettős falazott sír is, amelyben a férfi és a nő fejjel, illetve lábbal ért össze. A teteje fektetett téglából volt kialakítva, a nő lábánál pedig egy fekete edény feküdt ötküllős bélyeggel.¹⁵² Ebből az is következik, hogy a templomba már az Árpád-korban is temettek világiakat is, de itt temethették el a monostor apátjait is.¹⁵³

A templomon kívül, a templom déli oldalán is talált Csalog József az Árpád-korra datálható falazott sírokat, tehát a templomon kívüli temető a monostortól délre, a templom és a meredek terasz közti területen alakult ki.¹⁵⁴ Mivel teljes körű feltárása a monostornak nem volt, így az sem

¹⁴³ SÜMEGI 2006, 165.

¹⁴⁴ Ez a fej- és lábvégnél összeérő kettős sír volt, amelynek oldalai római téglákkal voltak körülbélelve, teteje pedig hasonló, lapjára fektetett téglákkal volt letakarva. Ötküllős fenékbélyeges edény volt az egyik sírban. CSALOG 1940, 58.

¹⁴⁵ SÜMEGI 2006, 149. A 3. sz. ábrán jelzett kő sír.

¹⁴⁶ SÜMEGI 2006, 162–165.

¹⁴⁷ CSALOG 1940, 56–59.

¹⁴⁸ CSALOG 1940, 59.

¹⁴⁹ SÜMEGI 2006, 153–154.

¹⁵⁰ SÜMEGI 2006, 148–149.

¹⁵¹ SÜMEGI 1997, 155; VALTER 2015, 32. A dombói Szent György-monostor templomának feltárásakor ugyancsak találtak olyan sírt, amely koponyafülkés megoldással készült, s a sír körvonala is követte a test formáját. Ezt 12. századira datálják a mellékelt pénzletek. STANOJEV 2000, 394–395.

¹⁵² CSALOG 1940, 58; SÜMEGI 2006, 154.

¹⁵³ A templomban eltemetett apátok síremlékei közül fennmaradt Pál bái apát 1377-ben készült sírköve. VÁRADY 1984.

¹⁵⁴ CSALOG 1940, 58.

állapítható meg, hogy a temető kelet–nyugati irányban meddig terjedt a korai időszakban. 2019. januárjában a kegyhely felújításához kapcsolódóan földmunkákat végeztek, s megtalálták a középkori temető nyugati szélét. Itt több gyermeksírral került elő, sorban, leletek nélkül. Ezekről nem dönthető el, hogy a temető melyik periódusához tartoztak, csupán annyi, hogy a temető itt zárult. Mindenesetre a korai temető jelenléte az egyik legfontosabb bizonyíték arra, hogy a Szent László által alapított monostor valóban a Klastrom-hegyen épült fel.¹⁵⁵

Ebben a temetőben temették el a szerzeteseket, illetve azokat a világi személyeket, akik a monostorhoz valamilyen módon kapcsolódtak. Ugyancsak a falazott sírokban kell keresnünk a kegyúri család tagjait, akik a 13. század második felében és a 14. század elején nyilván ide temetkeztek.

TÖRTÉNETE AZ ÁRPÁD-KORBAN

A bátai apátság Árpád-kori történetéről nagyon keveset tudunk. Egyetlen adat sem maradt ránk, csupán létezését tudjuk konstatálni az adott korban. 1211-ben, amikor II. András király megerősítette a tihanyi apátság jogait, az apátság Besenyő nevű birtoka északon a bátai apát birtokával volt határos.¹⁵⁶ A következő évben a Duna és a Dráva összefolyásának mocsaraiban fekvő Kopács egy részét, mint baranyai várbirtokot II. András Pot nádornak adományozta három halászóhellyel. Kopács mocsár kétharmada a bátai apátság birtoka volt, amely határos volt az apátság Aranyán-apáti birtokával is.¹⁵⁷ Az apátság tehát bizonyíthatóan működő intézmény volt az Árpád-korban.

A nyugodt monostori életnek 1241-ben a tatárjárás vetett véget. A tatárok a nyár elején eljutottak a Duna vonaláig, s a Duna–Tisza között teljesen elpusztították. Mivel hónapokig várakoztak a Duna vonala mellett, várva az alkalmat, hogy átkelhessenek a Dunán. Minden bizonnyal ekkor pusztult el az apátság Bénye nevű faluja, amely Bátával szemben a másik oldalon Szeremle és Lak közelében feküdt, s amely még a 14. század elején is lakatlan birtok volt.¹⁵⁸ 1242 januárjában befagyott a Duna. Annak ellenére, hogy a dunántúli oldalon a magyarok folyamatosan törték a jeget, a folyón kemény jégpáncél képződött. Így a tatárok elárasztották a Dunántúlt, s a nagyobb erősségek kivételével mindent elpusztítottak.¹⁵⁹ Úgy véljük, a bátai monostor is áldozatul esett a tatárok pusztításának. Tudjuk, hogy a közeli cikádori monostor ekkor „*tetejétől egészen az aljáig siralmasan leégett*”.¹⁶⁰ Az is tény, hogy ekkor falvak néptelenedtek el a környéken, mint Bokod vagy Bénye. Szinte biztosra vehető, hogy Bata is osztozott a környék sorsában.

1242 tavaszán a tatárok váratlanul kivonultak az országból, lassan elkezdődött az újjáépítés. Amikor a tatárjárás után legközelebb találkozunk a bátai apátság említésével a forrásokban, már magánkegyúr kezén van. Ez szokatlan jelenség a királyi alapítású monostorok esetében. Csak az az egyetlen logikus magyarázat, hogy a bátai monostort a tatárok elpusztították, s a kegyúr biztosította az újjáépítés anyagi feltételeit.¹⁶¹ 1267-ben ugyanis, amikor a szekszárdi apátság eladta a Baranya megyei Peterd nevű lakatlan birtokát, mely a bátai apátság Apáti nevű birtokával volt határos, a bátai monostor képviselőjében a Csák nembeli Koromszói Péter fia István bán, mint az apátság kegyura volt jelen.¹⁶² 1276-ban, amikor a Baranya megyei Koromszó birtok eladását foglalták írásba a pécsi káptalan előtt,¹⁶³ itt is megemlítik, hogy Koromszó egyik határszomszédosa a bátai apát-

¹⁵⁵ CSALOG 1940, 59.

¹⁵⁶ ÁUO I. 116.

¹⁵⁷ KRISTÓ 1984, 1033; GYÖRFFY 1987, 328–329.

¹⁵⁸ Zichy II. 117. sz.

¹⁵⁹ ROGERIUS 1981, 143.

¹⁶⁰ SÜMEGI 1997, 214–215.

¹⁶¹ A szomszédos Cikádor esetében is csak az események után közel száz évvel, egy arisztokrata család adományából tudták a ciszterciek monostorukat újjáépíteni. SÜMEGI 1997, 243–244.

¹⁶² ÁUO III. 171–172.

¹⁶³ Koromszói Péter fia István ekkor már nem élt, fia, Imre járt el az ügyben. ÁUO IX. 163–164.

ság.¹⁶⁴ Úgy tűnik, a monostor feletti királyi kegyuraság csak a 14. század első évtizedében állt helyre, amikor Károly Róbert megszilárdította a királyi hatalmat az országban. Ezt követően Koromszói Mihály fia István, a korábbi kegyúr unokaöccse, aki szintén az István nevet viselte, megpróbálta a család egykori kegyúri jogait érvényesíteni, s amikor ez nem vezetett eredményre, kirabolta az apátságot. Ezt követően vette védelmébe a pápa Bátát, s a joghatóságot az esztergomi érsek javára megerősítette.¹⁶⁵

Hogyan tudta megszerezni egy királyi alapítású monostor patronátusi jogát a Csák nembeli Koromszói család, arról a források hallgatnak. A kutatás eddigi eredményei szerint ugyanis a királyi alapítású apátságok kegyuraságát nem adományozták el az uralkodók. Úgy gondoljuk, hogy a tájárjáraskor elpusztult apátságot talán azért kapta meg a nemesi klán, hogy helyreállítását anyagiilag támogassa. A kivételnek talán az is magyarázata lehet, hogy Csák nembeli Koromszói István IV. Béla feltétlen hívei közé tartozott. 1243-ban szőrényi bán, 1265-ben a királyné udvarbírájaként találkozunk a nevével. Így lehetősége nyílhatott arra, hogy egyrészt saját családi monostort alapítson Koromszón, másrészt megszerezze egy királyi alapítású monostor patronátusi jogát.¹⁶⁶ Bata valószínűleg István bán halála után is a családi klán kezén maradt, egészen az 1310-es évekig, amikor is Károly Róbert megszilárdította hatalmát, s visszavette a monostor kegyuraságát.¹⁶⁷

EXEMPTIO

Szólnunk kell a királyi alapítású bái bencés monostor egyházi jogi helyzetének alakulásáról is az Árpád-korban. Arról, hogyan változott az apátság, az illetékes megyéspüspök, az esztergomi érsek, illetve a pápaság viszonya, hogyan szerzett mentességet a monostor a helyi ordinárius joghatósága alól. Az apátság alapítása idején az az egyházi jogi alapelv érvényesült, hogy az illetékes megyéspüspök engedélye nélkül, egyházmegyéje területén nem lehet monostort alapítani. Sőt a püspök szentelő hatalma is kiterjedt a kolostorokra. László első dekrétumának 21. cikkelye szerint a megyéspüspök áldotta meg az apátot, s szentelte fel a szerzeteseket.¹⁶⁸ Tehát a kezdeti időszakban a püspöki joghatóság – mind a szentelő, a tanítói, illetve kormányzati hatalmat tekintve – maradéktalanul érvényesült a királyi alapítású apátságok felett.¹⁶⁹

A királyi alapításból kifolyólag a királyi kegyúri jog érvényesült a monostor apátjának kiválasztásában. Az apátot a benedeki Regula előírásai szerint a szerzetesi konvent választotta, őt mutatták be a királynak, aki a legtöbb esetben jóváhagyta a szerzetesi közösség döntését. Ezt követően szentelte fel az apátot a megyéspüspök.¹⁷⁰

A 12–13. század folyamán a királyi alapítású bencés apátságok egyre több pápai kiváltságban részesültek, amely az egyházi jogi helyzetüket érintette. Bata esetében nagyon kevés adattal rendelkezünk, az Árpád-korból egyetlen ilyen kiváltságlevél sem maradt fenn, ellentétben más királyi alapítású monostorral. Ezért az egyházi jogi helyzet változása csak az általános jellegű pápai oklevelek alapján rekonstruálható. Ezek szerint itt is a közvetlen pápai alárendeltség és az esztergomi érsek joghatósága érvényesült.¹⁷¹

A többi apátság egyházi jogi helyzetét vizsgálva megállapítható, hogy a 12. században megjelent

¹⁶⁴ ÁUO IX. 163–164.

¹⁶⁵ KOLLER 1782, 467.

¹⁶⁶ PATTON 1996, 50.

¹⁶⁷ Korábban Bátára vonatkoztatták azt az adatot, hogy III. András 1291-ben Kemény baranyai ispánnak adományozta a monostor kegyuraságát. Ez azonban téves értelmezés, az oklevélben említett Szent Mihály monostor nem a bái volt. KISS – SARBÁK 2009, 337.

¹⁶⁸ KISS 2006, 46–47.

¹⁶⁹ KISS 2006, 48.

¹⁷⁰ KISS 2006, 61.

¹⁷¹ KISS 2006, 114.

az apát beiktatásával és a szerzetesek felszentelésével kapcsolatban az a kiváltság, hogy azt tetszőleges püspöktől kérhették. Ezt Pannonhalma kapta meg elsőként 1189-ben. A 13. századtól megjelent az a kiváltság is, hogy az apát az esztergomi érsek zsinatán köteles csak részt venni, a helyi megyéspüspökén pedig nem.¹⁷² Pannonhalma már a 12. század elején rendelkezett azzal a kiváltsággal, hogy a pápa megerősítette a monostor birtokainak háborítatlanságát. Báta esetében is lehetett ilyen kiváltság, hiszen ezt 1337-ben XII. Benedek pápa bullájában olvashatjuk.¹⁷³ A másik ilyen jog közvetlenül az esztergomi érsek joghatósága alá tartozás a 13. század elejétől adatolható. Ezt a jogot ugyancsak megerősíti XII. Benedek pápának a bátai apátság ügyében kiállított bullája.¹⁷⁴ Nagy valószínűséggel a bátai apátság is megszerezte még az Árpád-korban az exemptio számos elemét.

ZEBEGÉNY ALAPÍTÁSÁNAK KÉRDÉSE

Báta közelében, légvonalban alig 10 kilométerre található Szebény község. A középkorban területén állt a bencés rend zebegényi monostora. Minden valószínűség szerint még a tatárjárás előtt alapították, bár első említése csak 1278-ból való, ekkor magánpatronátus alatt állt.¹⁷⁵ Bencés szerzetesek számára alapították, s Szent Mihály arkangyal tiszteletére,¹⁷⁶ ugyanúgy, mint Bátát. A forrásokból arra következtetünk, hogy jó és nagyon szoros kapcsolat lehetett a két monostor között. Feltűnő, hogy többször a zebegényi apátok jártak el a bátai apátok ügyeiben, ők voltak képviselői a különböző perekben. Először 1332-ben említik Benedek zebegényi apátot, aki László bátai apátot képviselte egy peres ügyben,¹⁷⁷ 1409-ben és 1411-ben pedig István zebegényi apát volt Pál bátai apát prókátora.¹⁷⁸ Szerény adatbázisra építve ugyan, de már korábban felvetettük annak lehetőségét,¹⁷⁹ hogy a zebegényi alapításnál, a monostor benépesítése talán a közeli Bátáról történt, s ezt a „filiális” viszonyt valamilyen formában megőrizte a zebegényi apátság még akkor is, amikor már biztosan királyi kegyuraság alá tartozott.¹⁸⁰

BÁTA ÉS KOROMSZÓ VISZONYA

Patton Gábor vetette fel Koromszó benépesítésének kérdését.¹⁸¹ Ez a bencés apátság a 13. század második felében alakult Tolna megye nyugati részén, a mai Máza település határában. Alapítója Csák nembeli Koromszói István bán lehetett.¹⁸² Bátához két kapcsolódási pontja is volt. Egyrészt a bátai monostor Koromszó közelében is rendelkezett birtokkal, másrészt a 13. század második felében Koromszói István átmenetileg megszerezte a bátai apátság patrónusi jogát. Ha valóban Koromszói István bán alapította a koromszói bencés apátságot, akkor logikusnak tűnik, hogy az egyébként patronátusa alatt álló bátai bencés monostorból népesítse azt be szerzetesekkel. Ezek a kapcsolódási pontok és feltételezések alapján azonban sem megerősíteni, sem pedig cáfolni nem lehet Patton Gábor felvetését.

¹⁷² KISS 2006, 70.

¹⁷³ SÜMEGI 1993, 25–26; KOLLER 1782, 467.

¹⁷⁴ SÜMEGI 1993, 25–26; KOLLER 1782, 467.

¹⁷⁵ Zichy I. 40. sz.

¹⁷⁶ CSÁNKI 1897, II. 537.

¹⁷⁷ Zichy I. 385. sz.

¹⁷⁸ Zichy V. 530. sz.; Zichy VI. 84. sz.

¹⁷⁹ Lásd erről korábbi tanulmányunkat: SÜMEGI 1993, 143–154.

¹⁸⁰ Az 1397-es esztergomi vizitáció a zebegényi apátot az esztergomi érsek joghatósága alá tartozónak mondja. KOLLÁNYI 1901, 43.

¹⁸¹ PATTON 2014, 4.

¹⁸² PATTON 1996, 50.

IRODALOMJEGYZÉK

- ANONYMUS 1975 ANONYMUS, *Gesta Hungarorum*. Ford. Pais Dezső. Budapest 1975.
- AO *Anjou-kori Oklevéltár 1301–1387. I–XL*. Szerk. Kristó Gyula. Budapest–Szeged 1990–2014.
- Árpád-kori legendák 1983 *Árpád-kori legendák és intelmek*. Ford. Csóka J. Gáspár – Érszegi Géza – Kurcz Ágnes – Szabó Flóris. Budapest 1983.
- ÁUO WENZEL Gusztáv, *Árpád-kori új okmánytár I–XIII*. Budapest 1862–1874.
- BAUMGARTEN 1906 BAUMGARTEN Ferenc, *A saint-gillesi apátság összeköttetései Magyarországgal. Diplomatikai tanulmány*. Századok XL (1906) 389–411.
- BÁLINT 1977 BÁLINT Sándor, *Ünnepi kalendárium I–II*. Budapest 1977.
- CSALOG 1940 CSALOG József, *Tolna Vármegye Múzeumának bátai ásatása*. In: Kónyi Mária – Holub József – Csalog József – Dercsényi Dezső: *A bátai apátság és Krisztus-vére ereklyéje*. Szekszárd 1940, 49–59. (Tolna vármegye multjából 5.)
- CSÁNKI 1897 CSÁNKI Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III*. Budapest 1897.
- CSORBA 1972 CSORBA Csaba, *A Sárvíz mente településtörténete a X–XVII. században*. Tanulmányok Tolna megye történetéből III (1972) 49–91.
- ENGEL 1987 ENGEL Pál, *Magyarország bárói. Rövid életrajzok. Garai (II.) Miklós nádor*. In: *Művészet Zsigmond király korában 1387–1437 I*. Tanulmányok. Szerk. Beke László – Marosi Ernő – Wehli Tünde. Budapest 1987, 416–420.
- ERDÉLYI 1908 ERDÉLYI László, *A Tihanyi apátság története. Első korszak. Az apátság önállósága. 1055–1701*. Budapest 1908. (PRT X.)
- FEDELES 2009 FEDELES Tamás, *A püspökök és városuk. A 14. század derekától Mohácsig*. In: *A középkor évszázadai (1009–1543)*. Szerk. Fedeles Tamás – Sarbak Gábor – Sümegi József. Pécs 2009, 109–154. (A Pécsi Egyházmegye története I.)
- FEJÉR *Codex diplomaticus Regni Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Ed. Fejér Georgius. Budae 1828–1844.
- FUXHOFFER – CZINÁR 1869 FUXHOFFER, Damiani – CZINÁR, Maurus, *Monasteriologiae regni Hungariae I–II*. Vindobonae–Strigonii 1869.
- GLASER 1929–1930 GLASER Lajos, *Dunántúl középkori úthálózata I–II*. Századok LXIII–LXIV (1929–1930) 138–167, 257–285.
- GYÖRFFY 1940 GYÖRFFY György, *Besenyők és magyarok*. Budapest 1940.
- GYÖRFFY 1977a GYÖRFFY György, *A „lovagszent” uralkodása*. Történelmi Szemle 20 (1977) 3-4. sz. 533–564.
- GYÖRFFY 1977b GYÖRFFY György, *Szent László*. In: *László király emlékezete*. Szerk. Katona Tamás. Budapest 1977, 7–20. (Bibliotheca Historica)
- GYÖRFFY 1987 GYÖRFFY György, *Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza I*. Budapest 1987.

- HAAS 1852 HAAS Mihály, *Emlékek a Duna mentén Földvártól Vukovárig*. In: Emlékkönyv. Kiadja Danielik János. Pest 1852, 343–400.
- HATHÁZI 1996 HATHÁZI Gábor, *Besenyők és kunok a Mezőföldön*. In: Zúduló sasok. Új honfoglalók – besenyők, jászok, kunok – a középkori Alföldön és Mezőföldön. Gyula 1996, 38–56. (Gyulai Katalógusok 2.)
- K. NÉMETH 2008 K. NÉMETH András, *Sokadalmak és hetipiacok a későközépkori Tolna megyében*. WMMÉ XXX (2008) 281–295.
- K. NÉMETH 2011 K. NÉMETH András, *A középkori Tolna megye templomai*. Pécs 2011.
- K. NÉMETH – RÁCZ 2012 K. NÉMETH András – RÁCZ Miklós, *Báta középkori plébániatemploma*. WMMÉ XXXIV (2012) 147–178.
- KAPOCS – KŐHEGYI 1980 KAPOCS Nándor – KŐHEGYI Mihály, *Szeremle középkori oklevelei a Zichy okmánytárban*. Baja 1980. (Bajai Dolgozatok 4.)
- Képes Krónika 1986 *Képes Krónika*. Ford. Bellus Ibolya. Budapest 1986.
- KISS 1988 KISS Lajos, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Budapest 1988.
- KISS 2006 KISS Gergely, *Abbatia regalia–Hierarchia ecclesiastica. A királyi alapítású bencés apátságok egyházi helyzete a 11–13. században*. Budapest 2006. (METEM Könyvek 51.)
- KAPOCS – KŐHEGYI 1980 KAPOCS Nándor – KŐHEGYI Mihály, *Szeremle középkori oklevelei a Zichy okmánytárban*. Baja 1980. (Bajai Dolgozatok 4.)
- Képes Krónika 1986 *Képes Krónika*. Ford. Bellus Ibolya. Budapest 1986.
- KMTL 1994 *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk. Kristó Gyula. Budapest 1994.
- KOLLER 1782 KOLLER, Josephus, *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum II*. Posonii 1782.
- KOLLÁNYI 1901 KOLLÁNYI Ferenc, *Visitatio Capituli Strigoniensis anno 1397*. Történelmi Tár 1901, 71–106, 239–272.
- KOSZTA 2009a KOSZTA László, *A püspökség alapítása*. In: A középkor évszázadai. Szerk. Fedeles Tamás – Sarbak Gábor – Sümegi József. Pécs 2009, 13–42. (A Pécsi Egyházmegye története I.)
- KOSZTA 2009b KOSZTA László, *A 14. század közepéig*. In: A középkor évszázadai. Szerk. Fedeles Tamás – Sarbak Gábor – Sümegi József. Pécs 2009, 57–107. (A Pécsi Egyházmegye története I.)
- KOSZTA 2012 Koszta László, *Bencés szerzetesség egy korszakváltás határán. Egyházpolitikai viták a 11–12. század fordulóján*. In: Örökség és küldetés. Bencések Magyarországon. Szerk. Illés Pál Attila – Juhász-Laczik Albin. Budapest 2012, 53–99. (Rendtörténeti konferenciák 7/1.)
- KOVÁCS 2015 KOVÁCS Éva, *A tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen 2015. (A Magyar Névérték Kiadványai 34.)
- KŐFALVI 2006 *A pécsváradi konvent hiteleshelyi oklevéltára 1254–1526*. Szerk. Kőfalvi Tamás. Szeged 2006.

- KÖHEGYI 1969 KÖHEGYI Mihály, *Római pénzforgalom és kereskedelem a Lugio–Szeged közötti útvonalon*. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 14–15 (1969–1970) 113–118.
- KRISTÓ 1984 KRISTÓ Gyula, *A korai feudalizmus (1116–1241)*. In: Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk. Székely György. Budapest 1984, 1007–1415. (Magyarország története tíz kötetben 1/2.)
- KRISTÓ 1985 KRISTÓ Gyula, *A fekete magyarok és a pécsi püspökség alapítása*. AHSzeg LXXXII (1985) 11–18.
- KRISTÓ – MAKK – SZEGFŰ 1973 KRISTÓ Gyula – MAKK Ferenc – SZEGFŰ László, *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I*. AHSzeg XLIV (1973) 1–96.
- LUKCSICS 1931–1938 LUKCSICS Pál, *XV. századi pápák oklevelei I–II*. Budapest 1931–1938. (Monumenta Hungariae Italica 2.)
- MAKSAY 1972 MAKSAY Ferenc, *Benedekrendi gazdálkodás Tihanyban a XIII–XIV. századi struktúraváltozás idején*. SMM 3 (1972) 3–11.
- MESz *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1. A–GY*. Főszerk. Benkő Loránd. Budapest 1967.
- MonVat *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia I/1–4*. Szerk. Fraknói Vilmos. Budapest 1885–1891.
- ÓDOR 1999 ÓDOR János Gábor, *Honfoglalás- és kora Árpád-kori soros temetők sírleleteinek katasztere Tolna megyében*. WMMÉ XXI (1999) 151–173.
- ÓDOR 2001 ÓDOR János Gábor, *Báta, Régitemető-völgy*. In: Régészeti kutatások Magyarországon 1998. Budapest 2001, 128.
- PAIS 1931 *P[ais] D[ezső] írja*. MNy 27 (1931) 215.
- PATAKI 1955 PATAKI József, *A Sárköz természeti földrajza*. Szekszárd 1955.
- PATTON 1996 PATTON Gábor, *Újabb szempontok a koromszói apátság kutatásához*. In: A Völgység ezer éve a kultúra és az életmód változásainak tükrében. Szerk. Szita László – Szóts Zoltán. Bonyhád 1996, 49–54.
- PATTON 2014 PATTON Gábor, *„... itt hajdan barátok kolostora lévén...” A koromszói szerzetesek titkai Máza határában*. Archeologia – Altum Castrum Online. Visegrád 2014. <https://archeologia.hu/content/archeologia/231/koromszo-patton.pdf>
- PAULER 1899 PAULER Gyula, *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I–II*. Budapest 1899.
- PÁLÓCZI HORVÁTH 1988 PÁLÓCZI Horváth András, *Besenyők, úzok, kunok*. In: Magyarrá lett keleti népek. Szerk. Szombathy Viktor – László Gyula. Budapest 1988, 106–163.
- PÁLÓCZI HORVÁTH 1989 PÁLÓCZI Horváth András, *Besenyők, kunok, jászok*. Budapest 1989.
- ROGERIUS 1981 *Rogerus mester siralmas éneke*. In: A tatárjárás emlékezete. Szerk. Katona Tamás. Budapest 1981, 111–148.
- SÖRÖS 1912 SÖRÖS Pongrác, *Az elenyészett bencés apátságok*. Budapest 1912. (PRT XII/B.)

- STANOJEV 2000 STANOJEV, Nebojša, *A dombói (Rakovac) Szent György monostor szentélyrekesztői*. In: A középkori Dél-Alföld és Szer. Szerk. Kollár Tibor. Szeged 2000, 383–428.
- SÜMEGI 1993 SÜMEGI József, *Báta a középkori és törökkori forrásokban*. In: Báta évszázadai. Emlékkönyv a bátai apátság alapításának 900 éves évfordulójára. Szerk. V. Kápolnás Mária. Báta 1993, 13–126.
- SÜMEGI 1997 SÜMEGI József, *Bátaszék és környéke a középkorban*. In: Bátaszék története kezdetektől 1539-ig. Szerk. Dobos Gyula. Bátaszék 1997, 76–428. (Bátaszék monográfiája I.)
- SÜMEGI 2006 SÜMEGI József, *A bátai apátság kutatástörténete és alaprajzának rekonstrukciós kísérlete*. WMMÉ XXVIII (2006) 141–170.
- SZAKÁLY 1973 SZAKÁLY Ferenc, *A Dél-Dunántúl külkereskedelmi útvonalai a XVI. század derekán*. SMM 4 (1973) 55–112.
- SZENTPÉTERY 1923 SZENTPÉTERY Imre, *Az Árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke 1272-ig I*. Budapest 1923.
- SZOKOLAY 1929 SZOKOLAY Margit, *A magyarországi besenyőtelepekről*. Föld és ember 9 (1929) 65–90.
- TATÁR 2013 TATÁR Sarolta, *A rábaközi besenyő ispánság szervezete és fennállása*. In: Utak és útkeresztezések. Ünnepi tanulmányok M. Kiss Sándor tiszteletére. Szerk. Bank Barbara. Budapest 2013, 33–42.
- TORDAI 1931 Tordai Ányos írja. MNy 27 (1931) 214–215.
- TÓTH 1977 TÓTH László, *Bács-Kiskun megyei utak*. Kecskemét 1977.
- TÓTH 1994 TÓTH Sándor László, *Besenyő-magyar kapcsolatok*. In: Korai Magyar Történeti Lexikon. Főszerk. Kristó Gyula. Budapest 1994, 100–101.
- UZSOKI 1991 UZSOKI András, *A veszprémi püspökség Szent Mihály patrociniuma*. In: Egyházak a változó világban. Szerk. Bárdos István – Beke Margit. Esztergom 1991, 87–89.
- VALTER 2015 VALTER Ilona, *A cikádori, más néven (Báta)széki ciszterci apátság története*. Budapest 2015. (METEM Könyvek 43.)
- VASS é. n. VASS Előd, *Szekszárd a város alapításától a török kiveréséig*. In: Szekszárd város történeti monográfiája I. Szerk. K. Balog János. Szekszárd é. n., 39–94.
- VÁRADY 1984 VÁRADY Zoltán, *A bátai sírkő és epigráfiai összefüggései*. A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve XII (1984) 105–110.
- Zichy *A Zichy és vásonkeői Zichy-család idősebb ágának okmánytára I–XII*. Szerk. Nagy Imre – Nagy Iván – Véghely Dezső – Kammerer Ernő – Lukcsics Pál. Budapest 1871–1931.
- ZsO *Zsigmondkori oklevéltár I–II/1–2*. Összeállította Mályusz Elemér. Budapest 1951–1958; *III–VII*. Mályusz Elemér kéziratát kieg. és szerk. Borsa Iván. Budapest 1993–2001; Borsa Iván – C. Tóth Norbert: *VIII–IX*. Budapest 2003–2004; C. Tóth Norbert: *X*. Budapest 2007; *XI*. Közzéteszi Neumann Tibor – C. Tóth Norbert. Budapest 2009; C. Tóth Norbert – Lakatos Bálint: *XII*. Budapest 2013. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II.)

RÖVIDÍTÉSEK

AHSzeg	Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica, Szeged
DL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomata- tikai Levéltár
MNy	Magyar Nyelv, Budapest
PRT	<i>A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII.</i> Szerk. Erdélyi László – Sörös Pongrácz. Budapest 1902–1916.
SMM	Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv, Kaposvár
Sz	Századok, Budapest
WMMÉ	A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve, Szekszárd

Gründung und Frühgeschichte der Benediktinerabtei in Bába

Die Benediktinerabtei in Bába wurde laut den mittelalterlichen Erinnerungen vom König St. Ladislaus gegründet und funktionierte ab Anfang des 15. Jahrhunderts bis zu der Türkenherrschaft als ein der berühmtesten Wallfahrtsorte Ungarns. Die Frühgeschichte des Mönchklosters ist jedoch weniger bekannt. Diese Studie versucht diesen Zeitraum darzustellen, um auch die mit der Geschichte des Klosters erhobenen mehreren Fragen beantworten zu können.

Nach den Erinnerungen wurde der Mönchkloster vom St. Ladislaus zur Bekehrung der in der Gegend lebenden Petschenegen gegründet. Die Studie überprüft die Herkunft des Ortsnamen Bába und die Ortsnamensammlung der Umgebung, sowie auch die Urkundenquellen. Aus diesen Dokumenten läßt es sich feststellen, daß Petschenegen in der Zeit der Gründung auf dem Gebiet der Abtei wirklich lebten. Man kann jedoch mit Daten und Angaben nicht beweisen, ob der Mönchkloster tatsächlich als Bekehrungsabtei funktionierte.

Im Hintergrund der Gründung konnte die mit Alt-Kroatien verbundene Politik des Königs St. Ladislaus stehen, da der Flußübergang auf der Donau am Bába auf dem Weg des Heeraufmarschgebiets der ungarischen Könige eine wichtige Rolle spielte. In gleicher Zeit wurde auch das Bistum in Zagreb gegründet, so läßt sich das Gründungsdatum des Mönchklosters für die Jahre 1085-1090 datieren. Es wird auch durch die Wahl des Mönchklosterpatronen bewiesen, da der Erzengel St. Michael der Führer der himmlischen Heerscharen war, der dem Herrscher bei seinen Kämpfen Hilfe leistete.

Als St. Ladislaus im Jahre 1093 die Ostern in Bodrog feierte, stellte er einen Privilegienbrief für die Abtei aus, welche die Grenzen der von ihm belehnten Güter umschrieb. Diese Urkunde blieb doch nicht zurück, sind doch manche Teile aus den späteren Umschriften bekannt. Nach diesen Informationen und aufgrund der zurückgebliebenen Urkunden aus der Arpadenzeit ließ sich den frühzeitigen Besitzbestand des Mönchklosters rekonstruieren.

Mit Gewißheit läßt es sich auch behaupten, daß der Mönchkloster aus der Arpadenzeit auf dem heutigen Klastromberg gebaut wurde, um den Kloster legte man einen Friedhof an. Bei den Bauarbeiten wurden die Geländegegebenheiten ausgenutzt, deswegen weicht der Grundriß von den bei Benediktinern gewöhnlichen Anordnungen ab. In Bába wurde der Kloster nämlich am nördlichen Teil der Kirche aufgebaut, die untere Schicht des nördlichen Gebäudeflügels wurde ins Lößufer vertieft, auf dem die untere Zellenreihe stand. Der Kreuzgang stand vor dem westlichen Kircheneingang, von dem Wandelgang konnte man in die Kirche durch das Haupttor hinein. In der Arpadenzeit fanden die Bestattungen sowohl in der Kirche, als auch im Klosterflur und um die Kirche herum statt.

Über die Geschichte des Mönchklosters aus der Arpadenzeit wissen wir nur wenig, nur das ständige „Bestehen“ läßt sich datieren. Im Vergleich mit den sonstigen von den Königen gegründeten Mönchkloster verfügte dieser Kloster auch über eine Exemptio. Im Leben des Mönchklosters brachte der Mongolensturm eine bedeutende Änderung, da der Herrscher das Patronatsrecht István Koromszói und seiner Familie (Csák-Haus) spendete, der nach dem Mongolensturm als

Hofrichter der Königin arbeitete. Báta mußte auch nach dem Tod des Banes Istvan bis zu den 1310-er Jahren in der Hand der Familie bleiben, als Caroberto (König Robert Karoly vom Anjou-Haus) das Patronatsrecht des Mönchklosters zurückverlangte. Die Benediktinerabtei in Báta hatte in der Arpadenzeit enge Beziehungen mit den naheliegenden Mönchkloster von Zebegény und Koromszó.